

zise

Told- og Skattehistorisk Tidsskrift

Nr. 2

1993

16. årg.

Zise, også skrevet cise og sise, er på ældre dansk den folkelige betegnelse for accise.

Før omkring 1660 omfattede accisen en broget buket af forbrugsafgifter og forhøjelsestold. Herefter betegnede accisen officielt kun en havneafgift, mens forbrugsafgifterne benævntes konsumtion. I den folkelige bevidsthed hang betegnelsen accise imidlertid fast ved forbrugsafgifterne og anvendtes i vid udstrækning synonymt med konsumtion (jf. »accisebod.. i stedet for »konsumtionsbod«).

Medlemsskab af Told- og Skattehistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til Told- og Skattehistorisk Selskab, Amaliegade 44, 1256 København K. Kontingentet er 48 kr. årligt for enkeltpersoner, 500 kr. for institutioner og firmaer. Biblioteksabonnement på ZISE koster 48 kr. pr. årgang og tegnes samme steds. ZISE udsendes tre gange årligt med ca. 40 sider pr. hæfte.

ZISE - Told- og Skattehistorisk Tidsskrift, er medlemsblad for Told- og Skattehistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977. Bestyrelsen består af følgende medlemmer:

Told- og Skattedirektør Carsten Jarlov (formand)
Toldfuldmægtig Gunnar Jakobsen (sekretær)
Fuldmægtig Henrik Landt (sekretær)
Vietetoldinspektør Karin Christensen, Frederikshavn (kasserer)
Dr.phil. Anders Monrad Møller (redaktør)
Dr.phil. Henrik Becker Christensen
Direktør Kaj Elkrog
Toldkontrollør Aage E. Hansen, Padborg
Direktør Rene Mikkelsen
Regionschef J. Winther Knudsen, Odense

Manuskripter, der ønskes optaget i ZISE, sendes til redaktøren Anders Monrad Møller, Grønnemose Alle 18, 2400 København NV eller sekretæren Gunnar Jakobsen, Told- og Skattehistorisk Selskab, Amaliegade 44, 1256 København K. Manuskripter bør - om muligt - være maskinskrrevne, med stor linieafstand og bred margen. Tekst indskrevet på diskette er en særdeles velkommen mulighed, men det foreslås i så fald først at kontakte redaktøren. Forslag til illustrationer og billedtekster må meget gerne medsendes. Redaktionen påtager sig dog intet ansvar for indsendte manuskripter, og forfatteren bedes derfor beholde en kopi.

ISSN 001 05-8355
Lay-out: Anna Falcon Møller
Tryk: Wadmann Bogtryk/Offset, Thisted

Om Frederikshavn Toldsted 1920-34

Toldbetjentuddannelse, skibsmåling

af Børge E. Breitenbauch

Frederikshavn, som den var engang, kalder somme tider minder frem fra mine barnedomsår. Og fra nogle ungdomsår, da jeg gjorde tjeneste i den smukke toldkammerbygning. Da jeg var barn, kendte jeg flere frederikshavnske toldere. Senere blev jeg kollega til nogle, som dengang var unge ved toldstedet. I det følgende søges tegnet nogle streger til et portræt af tolderiet i min barndoms Frederikshavn.

I tyverne skiftede to embeder indehaver ved toldstedet. Fra 1. februar 1922 hed toldforvalteren F.C. Rander, og fra 1. januar 1924 afløstes toldkontrollør E. Floor af J.R. Jans. Regnskabskontoret, som også var skibs-mønststringskontor og distrikts-registreringskontor for skibe og fartøjer, blev forestået af toldassistent V.G. Nielsen – kaldet Gegge – som også påtog sig skødeskrivning for fiskeskippere. Han havde et skiftende antal toldmedhjælpere og toldelever under sig, desuden fra december 1926 en kontorist, frk. I. Christensen. Året efter ansattes endnu en kontorist, frk. K. Møller.

Det samlede toldopsyns- og inkvireringspersonale udgjorde i tyverne – bortset fra kystposterne på Læsø og i Strandby – oftest 13 mand, heraf seks eller syv toldassistenter, som i sommertiden kunne suppleres med afløserne udefra. Toldassisterne, som ved klarering fra pakhuset og frilager ekspedition blev bistået af toldpakhusarbejder »Daniel«, havde på havnen bl.a. passagereftersyn ved ankommande rutebåde. En visitatrice var naturligvis til rådighed i visitationslokalet på passagerkajen. Fra Kristiansand kom skiftevis de postførende skibe *Skagen*, *Jylland* og *Harald Haarfager*, og en forbindelse med Oslo varetoget af DFDS-skibet *M.G. Mel-*

chior. Göteborg-rutens skib *Oluf Bager* blev i 1924 afløst af *Najaden*, der pløjede Kattegat i mere end 10 år. Derefter overtoges ruten af den populære »Sessan«.

Håndbog for Toldetaten fortæller om skiftende navne på toldassistenter. Ét navn var at se i hver udgave både i tyverne og mange år derefter: Løjtnant H.F. Hassing, som ved siden af tjenesten drev et forsikringsagentur. Som cigarryger havde han altid et par kasser stående i toldassistentkontoret, og han var altid parat til at sælge stykvis heraf til en tobakshungrende toldbetjent.

For to overtoldbetjente I og fem toldbetjente formede arbejdet sig således i månedsturnus gennem tyverne: Når bemanningen var fuldtallig, havde fire mand dagtjeneste på hverdage, kombineret med diæt- og skibsvagtjeneste uden for ekspeditionstid. På Ny Kaj havde fortrinsvis en overbetjent opsyn med skibes lossen og laden samt klarering af toldfri og grovere varer, især kul, korn og foderstoffer. En toldbetjent udførte patruljetjeneste på havnen og ved kysten nord og syd for havnen efter daglig ordre fra toldkontrolløren, og med basis i toldbodens betjentstue udførte en overbetjent og en betjent eksempelvis følgende arbejde: Eftersyn af proviant-toldlukke, vejning og klarering af hummer, importeret i kvase fra Norge, toldgodsmottagelse på jernbanen, opmåling i kubus af importeret tømmer, vagtafløsning i Røde Hus to eftermiddage om ugen. Endvidere forseglingsarbejde og anden bistand for de visiterende toldassistenter ved rutebådenes ankomst. Efterhånden kunne en overbetjent med bestået fagkursus her arbejde på lige fod med toldassisterne.

Røde Hus var et rødt jernskur på søndre

Fra venstre Karl Breitenbach med plumbærtang i højre hånd, en lods og en styrmand fra en rutebåd. Fotografiet stammer fra omkring 1925.

tværmole, hvor også lodserne havde vagtstue. Inkvireringen af ankomne skibe foretoges generelt af den toldbetjent, som havde Røde Hus vagt. Det var en énmands døgtjeneste, hvor tre mand i ugentligt skift efter en tjenesteplan havde nattjeneste og en ugentlig fridag, vekslende mellem søndag, tirsdag og onsdag. Der var hver dag vagtskifte klokken 7, 13 og 19, altså to sekstimers og en tolvtimers vagt. Den, som havde nattjeneste, kunne vente inspektion, vist ikke så meget af toldkontrolløren, men af toldforvalteren, som kunne finde på at dukke op et sent og ikke ganske belejligt tidspunkt, da toldbetjenten havde lagt sig for at hvile lidt!

Toldbetjentgruppen havde i 1919 fået en ny kollega, Karl Andreas Breitenbauch, som blev gift straks efter ansættelsen. Samme år blev han 30 år. Han var uddannet tømrer og havde som lærling fået undervisning på Randers tekniske skole. Senere havde han sejlet som bedstemand på sin fars skonnert. Skibets salg i 1918 var angiveligt årsag til, at han søgte og fik ansættelse som toldrovsbetjent. Denne betegnelse ændredes ved lønningsloven af 1919 til toldbetjent. Karl Breitenbauch blev snart toldbetjentgruppens tillidsmand og udfærdigede gruppens månedlige tjenesteplan, ligesom han deltog i møder i Toldbetjentforeningen.

Som tillidsmand måtte Breitenbauch engang gå i rette med toldforvalter Rander. Han var blevet oprørt over toldforvalterens efter hans mening helt urimelige opførsel over for en ældre, påpasselig og veltjent overbetjent. Til toldkontrollør Floor, som der senere vendes tilbage til, havde Breitenbauch et overordentlig fint forhold, men han havde også et udmærket samarbejde med efterfølgeren, kontrollør Jans. Fra min barndomstid husker jeg følgende situation. En søndag formiddag havde jeg sammen med min far, Karl Breitenbauch, været i Herluf W. Jensens kiosk for at købe en avis. Udenfor traf vi kontrollør Jans. De to herrer i pænt søndagstøj og med stok fik sig en passiar, og for mig

vistnok 10-11 årige tog det sig ud som en snak mellem ligemænd, men min far led heller ikke i mindste måde af servilitet.

Spritsmuglerier florerede i tyverne. Det drejede sig dels om ren sprit i dunke, dels om flaskevarer af forskellig art, som smuglerne købte på depotkuttere, der lå til ankers forskellige steder ud for Vendsyssels kyst og løbende blev forsynet fra udlandet. Karl Breitenbauch havde opbevaret nogle få rapportgenparter fra den tid. De viser, at han og hans kolleger ved inkvirering af indkomne skibe og fartøjer fandt forstukne dunke og flasker med spiritus, men tolderne stod magtesløse over for depotbådenes virksomhed. Årsagen var bl.a. mangler ved toldlovgivningen. Salget fra disse skibe kan belyses ved følgende eksempler:

Kutter Nordlyset havde en dag i februar 1920 været i havn med en spiritusladning, som straks legalt blev anmeldt til forsegling, og da skipperen havde provianteret med forskellige fornødenheder, udklærede han »til Søen«. Med dette depotskib i tankerne gik en toldbetjent få dage senere om bord i postbåden, som sejlede til og fra Hirtsholmene. Den havde i nogle timer været borte med to skibshandlerfolk som passagerer, og det fandt tolderens mistænkeligt. »Kan båden stå for en undersøgelse«, blev bådføreren spurgt. Der svarede ja, men en inkvirering afslørede 2 kasser à 12 flasker whisky. En af passagererne indrømmede derpå, at han havde købt varerne – ikke på Nordlyset, som man ganske vist havde været i kontakt med – men på en anden depotkutter, som lå ved Hirtsholmene! I rapporten nedlagdes påstand på konfiskation efter Toldforordningens paragraf 107 og på bøde med 1/10 af varenes værdi efter forordningens paragraf 108.

Motorkutter Hilda var også spritdepotskib. Dets ejer og fører havde siden sommeren 1921 i et års tid drevet forretning med at forhandle spiritus fra sit skib i Kattegat uden for søterritoriet til andre fartøjer, hvorfra varerne eller en del deraf af Toldvæse-

net antoges at være indsmuglet i de omgivende lande. Under denne virksomhed tog skipperen jævnligt ind til Frederikshavn, hvor han lod sin spiritusbeholdning forsegle af Toldvæsenet. Når hans ophold her var til ende, sejlede han atter med ladningen uden for søterritoriet for at fortsætte sin handel.

Den 3. juni 1922 indkom han i havnen for at tilbringe pinsen i sit hjem og få en motorskade repareret. Det skulle han ikke have gjort! For med henvisning til en lov, som netop denne dag var trådt i kraft, fik han ladingen konfiskeret og blev ikendt en bøde. Loven, som ændrede toldsatserne for visse luksusvarer m.m. indeholdt en paragraf, som bl.a. lød: »Træffes et fartøj på under 100 tons netto inden for territorialgrænsen (1 sømil) indehavende varer om bord af den i stk 1 omhandlede art (herunder spiritus) og til et afgiftsbeløb af mindst 200 kr, anses forsøg på indsmugling at foreligge, medmindre der skabes overvejende sandsynlighed for, at fartøjet ikke sejler i smuglerøjemed«.

Skipperen ville imidlertid ikke affinde sig med den foretagne konfiskation og bødekraft. Han anlagde sag mod Departementet for Told- og Forbrugsafgifter, dels fordi han var ukendt med den nye lov, dels fordi han ikke var »truffet« inden for territorialgrænsen og ej heller havde sejlet i smuglerøjemed i lovens forstand. Østre Landsrets dom af 28. oktober 1922 faldt ud til skipperens fordel, men Departementet ankede til Højesteret, hvis dom af 10. oktober 1923 bestemte, at »appellanten bør af indstævnte i denne sag fri at være«. Toldvæsenets krav stod altså ved magt.

Med toldloven af 1924 gennemførtes skærpede straffebestemmelser. Fartøjer under 30 netto-registertons kunne konfiskeres. Men hverken toldloven eller en aftale mellem de nordiske lande og nogle Østersølande, herunder oprettelsen af en 12 sømilegrænse, »Helsingforskonventionen af 1925«, kunne hindre fortsat smugleri. Det var tyske firmaer, som

leverede spritten, og Tyskland tiltrådte først konventionen i 1927.

I Frederikshavn var der træskibsværft, bådebyggerier og et jernskibsværft. Også i Strandby var der en bådebygger, og når værftet i Sæby havde et skib færdigt, kaldte Sæby Toldsted på skibsmålingsassistance. I 1920 ønskede imidlertid ingen toldassistent i Frederikshavn at befatte sig med opmåling af nybyggede og ombyggede skibe og fartøjer, men så lagde toldkontrollør Floor mærke til Breitenbauchs store interesse i sejlskibes opbygning og takkelage og overdrog ham hvervet efter at han meget venligt og omhyggeligt havde gennemgået de mange regler i Skibsmålingsloven af 1867 og instruktionsbogen af 1909, hvortil der var kommet flere ændringsbestemmelser. De blev enten indklæbet eller med sirlig skrift indføjet i bogen. Reglerne betonedes vigtigheden af nøjagtig måling, da den skulle have bestandig gyldighed og nyde anerkendelse i fremmede havne. Til målingerne anvendtes reglementerede redskaber: målestænger af forskellig længde, inddelt i danske fod og hele og halve decimaltommer, desuden et 60 fods målebånd i læderhylster og to målelinier, den ene 120 fod lang. Meget kort fortalt skulle brutto-tonnage udfindes på følgende måde. Skibets målte længde opdelt i et antal lige store dele, varierende efter skibets størrelse. Delepunkterne var de steder, hvor skibets tværsnit blev målt i et foreskrevet antal dybder. Alle mål indførtes på et skema, betegnet målingsbevis. Det udfundne antal kubikfod omsattes til registertons ved division med 91,59. Desu-

De fire herrer er fra venstre en statshavnebetjent, en lodsmedhjælper, toldbetjent Breitenbauch og en lods - fotograferet ved Røde Hus ca 1925.

den skulle skibets kubikmetermål anføres ved multiplikation af antal registertons med faktor 2,83. Netto-tonnagen fremkom ved at foretage fradrag i brutto-tonnagen af bl.a. maskinrum og mandskabsrum, og det var til lige foreskrevet, at en række regler om mandskabsrums indretning, herunder hygiejniske krav, skulle påses at være overholdt. Toldvæsenets opmåler fungerede derved som skibstilsyn og skulle i øvrigt i målingsbeviset besvare spørgsmål om folkerums ventilation, opvarmning og lysforhold m.v. Skibets art og

byggemåde samt kendingsmål (længde, bredde og midtskibs dybde) skulle også påføres målingsbeviset, som med underskrevet erklæring indsendtes til *Registrerings- og Skibsmaulings-Bureauet i København*, der revide-rede målingsforretningen, inden skibets *målebrev* kunne udfærdiges. Bureauet hørte under Handelsministeriet.

I 1927 ændredes skibsmålingsloven. Det betød, at måling af skibe på 20 brutto-registertons og derover henhørte under *Statens Skibstilsyn*, som bestod af Overskibsinspek-

Det samlede personale - fraregnet to - under Frederikshavn Toldkammer i 1927. I baggrunden toldeleverne Th. Nepper-Christensen og A.H. Degn.

toratet i København og skibsinspektoraterne i Aalborg og Svendborg. Når et toldsted modtog anmeldelse om at få et sådant skib målt, skulle der straks ske henvendelse til Skibsinspektoratet, hvor man i hvert enkelt tilfælde bestemte, om toldstedet selv kunne måle. Derimod kunne toldstederne selv uden videre udfærdige målingsforretning for fartøjer under 20 registertons. Disse måltes efter Regel II, en meget forenklet målemetode.

Med de nye regler var Toldvæsenet fra 1. januar 1928 generelt ude af billedet som målingsinstans. Den nu meget erfarne skibsmåler, Karl Breitenbauch, som havde gennemført ganske mange målingsforretninger, blev i 1927 tilbudt at blive overflyttet til Statens Skibstilsyn som skibsmålingsassistent med mulighed for – men ikke løfte om – at blive skibsinspektør. Han afslog dog dette tilbud, måske i bevidsthed om, at stillingen som inspektør indebar et administrativt arbejde, som han ikke følte sig tilstrækkeligt skolet til at klare på bedste måde.

Han havde derpå en samtale i Tolddepartementet med personale-kontorchef Schou-Nielsen, som på baggrund af afslaget spurgte, om han kunne pege på en ønskestilling i Toldvæsenet. Hertil svarede han, at han gerne ville forflyttes til Aalborg Toldsted med fast tjeneste ved kontrolposten i Rørdal. »Jamen«, sagde Schou-Nielsen, »den stilling bliver jo først ledig om syv år!«, hvortil Breitenbauch replicerede: »Det véd jeg godt, jeg kan vente på den«.

I sin fortsatte tjeneste ved Frederikshavn Toldsted, fra 1. august 1927 som overtoldbetjent I, vedblev han at varetage skibsmålingsforretningerne og aflastede derved Skibstilsynet.

I 1925 var et reglement, der bestemte omfanget af egentlig opsynstjeneste (klarening m.v.), som kunne udføres af overtoldbetjent I og toldvagtmestre, blevet knyttet til krav om, at vedkommende skulle have deltaget i det oprettede fagkursus for toldbetjentpersonale og have bestået fagprøven. Der var

dog midlertidige undtagelsesbestemmelser, og Karl Breitenbauch havde fået sin overbetjentstilling uden at have været på kursus. Det var imidlertid generende for hans ærgerrighed og selvspekt at være avanceret uden fagprøve, og det generede ham vist også, at han ikke i tilstrækkeligt omfang havde de teoretiske kundskaber, som var en forudsætning for stillingens udvidede toldfaglige beføjelser. Han meldte sig til optagelse på det kursus, som begyndte i januar 1929 og varede 8 uger. Det fandt sted på Københavns Toldbod. En lærebog var udgivet i 1925. Den omfattede bl.a. Toldforordningen, Toldvæsenets Organisation, Toldloven. På kursus blev der stillet nogle beregningsopgaver og forskellige opgaver vedrørende toldrapporter. Faget Toldlov omfattede især lærebogens detaljerede varetekniske gennemgang af de mange løbenumre i toldtariffen, hvor varerne på grund af toldfrihed eller ikke særlig høj toldsats kunne klareres uden for toldpakhus (vejerbod). Karl Breitenbauch, 39 år, var nervøs før eksamen, men en lærer beroligede ham. Hans eksamensbevis er dateret 13. marts 1929.

En dag i august 1931 fik han brug for toldtariffen i usædvanlig grad til en rapport. Sammen med to toldbetjente fik han den idé undtagelsesvis at inkvirere bjergningsskibet Garm. Skibet påkaldte sig normalt ikke toldernes bevågenhed, for det sejlede på »bjergningstoldseddel«, men kaptajnen var naturligvis pligtig at anmelde eventuelle toldpligtige varer. Det burde han have gjort den dag, for helt uventet fandt tolderne alle skibets kamre fyldt op med eksempelvis skrivemaskiner, tørret frugt, konserver – og de obligate smuglervarer, spiritus og tobaksvarer manglede ikke. Alle, fra kaptajnen til yngste mand, havde uangivne varer, som var forstueket under madrasser, vasketøj, tvist o.s.v. Disse herligheder fyldte godt i toldpakhuset. Naturligvis skulle Breitenbauch førstkomende søndag vise den fangst, der var gjort, til sin kone og sine sønner.

Af Håndbog for Toldtaten ses, at det var sent – antagelig meget for sent – at Frederikshavn fik et søgående patruljefartøj. Det fik i øvrigt ikke lang levetid. Det blev ødelagt ved en brand.

I foråret 1934 kunne Karl Breitenbach indgive ansøgning om den stilling, han syv år tidligere havde peget på: stationering i toldkontrollen ved Rørdal Cementfabrik. Da han fik foretræde for personale-kontorchefen, som nu hed Grønvold, var han spændt på, om det gamle ønske var glemt. Det var ikke tilfældet. Grønvold sagde: »De kan godt rejse hjem og pakke skilderierne!«. Under samtalen spurgte Grønvold, om der stadig blev smuglet ved Frederikshavn, hvilket bekræftedes. Senere i samtalen vendte kontorchefen snu tilbage til emnet smugleri ved at spørge: »Sker der stadig smuglerier fra Herthas Flak?«. »Nej«, svarede Breitenbach. »Så får

Frederikshavn heller ikke en ny båd«, var kontorchef Grønvolds slutreplik. Lidt ærgerlig over at have dummet sig rejste han hjem med den besked, omend han næppe fortalte toldforvalteren den rette ordlyd af samtaleforløb!

Toldbetjentkursus 1929. Som det fremgår af artiklen, var det ikke nybegyndere, der blev sendt på kursus, men derimod mangeårigt ansatte, som for at avancere kom på skolebænken på Toldboden i København. På forreste række i midten finder man naturligvis lærerne.

»Min oldefar var tolder ...«

Vejledning for slægtsforskere, toldhistorikere og andet godtfolk i jagten på Etatens personale gennem 300 år.

af Otto Madsen

Told•Skat Museet får ganske ofte henvendelser, der typisk indledes som titlen til denne artikel. De kommer fra mennesker, som i deres eftersøgning af nyligt eller for længst henfarnede forfædre er stødt på oplysninger, der peger på en forbindelse til toldvæsenet. Museet er nok i besiddelse af nogle personalia, men langt fra nok til i alle tilfælde at besvare fyldestgørende, og specielt for de ældste toldfolk må vi oftest vige uden om et præcist svar på spørgsmålet: Hvor finder jeg mere om ham, hans ansættelse, karriere og afsked?

Det følgende foregiver ikke at være mere end et første forsøg på at sammenfatte nogle af de hjælpemidler og muligheder, man har for at komme videre i jagten, så længe det store og endegyldige værk om toldvæsenets personale gennem tiderne ikke findes.¹ Det er bestemt ingen dårlig ide at starte med at skaffe sig et overblik over sider af toldvæsenets opbygning, dets administrative ledelse, osv., hvilket naturligvis kan fås i værket *Dansk Toldhistorie*,² som oven i købet er underholdende læsning. Men det er trods alt ikke her, den første praktiske vanskelighed viser sig, og da denne vejledning slet ikke handler om personalet på det øverste administrative niveau, er et indgående kendskab til dette ikke absolut afgørende. Nøglespørgsmålet er eftersøgte toldembedsmands *titel*.

Det kan af og til ligge lidt tungt i henvendelserne med en præcis stillingsbetegnelse, men pudsigt nok kan det straks afgøres, at oldefar næppe var tolder. Af dem var der

nemlig kun få efter 1797, og i 1845 blev titlen fuldstændig afskaffet. Derimod er der et pænt udvalg af andre titelmuligheder for vores »tolder«, og tager man alle med fra tiden 1632-1932, lige fra generaltolddirektør til toldkarl, er der over tre hundrede til rådighed. Og så er en del nyere titler endda kommet til efter 1932, hvor vejledningen standser, idet de kilder som ikke foreligger i trykt form er utilgængelige, og de trykte er direkte fortsættelser af hjælpemidler, der begyndte at udkomme i det behandlede tidsrum. Eftersom titlen er det mest afslørende bevis for mandens (eller i nyere tid endog kvindens) stilling i det lagdelte toldvæsen, og placeringen her af afgørende betydning for det udvalg af kilder, der står til rådighed, bliver det så uhyre vigtigt at kende denne titel og hvad den står for. Denne Vejlednings største og vigtigste afdeling er derfor Titelfortegnelsen i bilaget, det naturlige sted at begynde. Om denne alfabetiske gennemgang af junglen af mere eller mindre sære titler, som i tidernes løb har været brugt i toldvæsenet, må det nok understreges, at den er udtryk for forfatterens hasarderede rejse gennem stort set udyrket terræn, og der kan sikkert findes specielle betegnelser, som savnes her. Men om de mere gængse gælder det dog, at de er med og at de forholdsvis sikkert lader sig placere i rangordenen, hvilket straks skal blive behandlet. Forinden skal Vejledningens opbygning kort skitseres.

Efter en kort præsentation af de i denne forbindelse væsentligste sider af toldvæse-

nets personalehistorie (I) følger i afsnit II den nævnte gennemgang af personalegrupperne med omtale af klassedelingen og derunder toldvæsenets lønningslove. Afsnit III, der indleder selve kildegennemgangen, præsenterer den vigtigste trykte litteratur. Udgangspunktet var oprindeligt det enkelte toldsted, og det gælder derfor for slægtsforskeren - for told(steds)historikeren er det jo netop emnet - at finde frem til, hvor den eftersøgte var ansat, men dette er sjældent heller vanskeligt. Først senere tilkommer nogle værker, hvori man straks kan søge efter den pågældendes navn. I afdeling IV bevæger vi os ind i arkiververdenen, nærmere bestemt til Rigsarkivet, med dens hjælpemidler og lettere tilgængelige arkivalier. Her bliver det absolut nødvendigt dels at sondre mellem »rangklasserne« og dels at kende lidt til toldvæsenets ressortforhold, og afsnittet er følgelig struktureret efter disse kriterier. Men selv om den person, man eftersøger, tilhørte gruppe C, er det alligevel ikke helt overflødigt at orientere sig om kilderne til såvel A og B som D og P-folk. C'eren kan jo være begyndt som P'er og ender måske som B'er. Endelig slutter afdeling V af med to vigtige kilder uden for det hidtil benyttede system.

Det er vel en selvfølge, men bør nævnes, at hele det store udvalg af generelle personalhistoriske hjælpemidler - fra »Richter's dødsfald« til kirkebøger og folketællinger - ikke vil blive omtalt. Og så skal et enkelt, ofte stillet spørgsmål straks besvares med den beklagelige oplysning, at toldvæsenets kilder kun yderst sjældent fortæller, hvor en ansat er født. Hans eller hendes alder, fødeår og til slut fødselsdag interesserede, men toldvæsenet tog sig ikke af, om betjenten var fynbo eller født i Århus - kun kan der engang imellem være gjort anmærkning om udenlandsk herkomst, indtil den berømmede indfødsretsordning gjorde det besværligt for indflyttere at få ansættelse. Husk i den forbindelse, at toldpersonalet altid har hørt til blandt de mest mobile befolkningsgrupper.

I • Toldvæsenets personalehistorie

Længst tilbage i det 300-årige forløb kan den personalemæssige beskrivelse ikke holdes klart ude fra den forudskikkede omtale af ressortforholdene, men det er tilstrækkeligt her at nævne, at personalet enten var statsligt eller privat, idet tolden og/eller accisen (se omtale i Titelfortegnelsen) kunne være forpagtet bort - privatiseret, for nu én gang for alle at anvende det moderne udtryk, som kun passer dårligt til datidens betingelser. Disse forpagtninger var særligt fremherskende i 1690'erne og lidt ind i 1700-tallet, men da havde de i flere tilfælde en form, så personalet alligevel blev registreret som statsligt. Det gælder dog ikke konsumtionen, den store forbrugsafgift, der indførtes 1672 og først forsvandt i 1850 i provinsen og i 1852 i København. Her var alle involverede - forpagtere og betjente - private, i hvert fald i provinsen, og kun i enkelte perioder (i regelen å 3 år) kunne visse byer have statsligt konsumtionspersonale.

På provinsens toldkamre var der i disse år normalt kun en eller to personer ansat, tolderen og evt. en kontrollør, ved Øresunds toldkammer nogle flere og i København temmelig mange, især da hovedstaden ene af alle byer gjorde konsumtionsopkrævningen til en statslig opgave i 1696. I hertugdømmet Slesvig, hvor der - ligesom i øvrigt på Bornholm - ikke opkrævedes konsumtion, er personaleforholdene lidet kendte, men bortset fra, at toldforpagtningerne vist nok var mere udbredte, adskilte de sig næppe stort fra de kongerigske (jvf. titelfortegnelsen: Amts- og toldforvalter). Endelig var der i perioder nogle embedsmænd spredt ud over landet, men uden tæt tilknytning til toldkammerne, og de kan ofte byde på særlige vanskeligheder. Der er her tale om såvel inspektører over større landområder som lokale opsynsmænd med hvert sit strand- eller grænsedistrikt uden for byerne. Efter 1696 skete ingen forandringer ud over den nævnte i hovedstaden, men fra

1750 og 11 år frem var forholdene radikalt anderledes i kongeriget med undtagelse af København, Bornholm og Øresunds toldkammer.

De store toldforpagtninger, som der her er tale om, er delt i to perioder. Den første var 5-årig og startede 1. januar 1750 med undtagelse af Ribe stift, hvor det først lykkedes at få oppebørselen afsat for 3 år fra 1. januar 1752. Anden periode begyndte 1. januar 1755 og varede 6 år. Forpagtningen gjaldt enten alle et stifts byer under ét (og kaldtes da »generalforpagtning«) eller hver enkelt by for sig (»separat«). Fordelingen var følgende: Sjællands stift, separat begge perioder. Lolland-Falsters stift, separat begge perioder, dog var Nykøbings og Stubbekøbings (dvs. Falsters) forpagtet samlet i første periode. Fyns stift, general i første og separat i anden periode. Ålborg stift, general begge perioder. Århus stift, separat begge perioder. Ribe stift, separat begge perioder. Vigtigheden af at kende denne forpagtning skyldes ikke, at forfatteren som den hidtil eneste har leveret bidrag herom (i *Odense toldkammers historie*), men at slægtsforskeren i denne periode vil kunne støde på talrige personer med toldbetjenttitler, men eftersøge dem forgæves i de sædvanlige kilder til personale ved toldvæsenet. Kun de såkaldte kontrollører mod forpagterne var ansat af staten for at holde øje med, om forpagterne overholdt toldlovgivningen.

I løbet af 1760 blev det besluttet at skrinlægge dette eksperiment og for en fremtid, der har været til dato, at vende tilbage til et system, hvor tolden blev opkrævet af statslige embedsmænd. Det samme skete på konsumtionsområdet i 1778, og fra 1. januar 1779 kan man regne med, at alle på lederniveau i told- og konsumtionsvæsenet i Danmark havde ansættelsesbrev – bestalling – i staten. Dette gjaldt dog ikke enhver i nærheden af lagkagens bund, men det vender vi tilbage til. Personalestrukturen blev i øvrigt bygget op som før 1750; kun måtte man i

1778 give køb på tanken om at lade konsumtionen opkræve ved et tilsvarende, selvstændigt personale, og derfor blev sammensætningen en noget anden fra 1779. Igen mindes der om, at dette ikke gjaldt København, Bornholm og Øresund.

Fra og med 1790 reorganiseredes hele samme told- og konsumtionsvæsen vest for Valby bakke med start i Helsingør og punktum i Mariager, men da denne proces nu vil blive beskrevet i *Zise*, forbigås den. Den nye struktur udmærkede sig ved en klar todelt ledelse i form af en inspektør og en kasserer, et tydeligere lag af mellemedere, overbetjentene, en efterhånden mere anerkendt gruppe af underbetjente og et mere synligt, men dog usselt behandlet personel i den absolutte bund, og holdt sig i det store og hele perioden ud. Dog med de forbehold, at den dobbelte bemanding på lederniveauet ophørte de fleste steder med konsumtionens bortfald, og at forholdene efterhånden blev bedre for de nederste grupper – måske ligefrem tålelige. En beskrivelse heraf hører imidlertid hjemme i afsnit IV og Titelfortegnelsen.

II • Personalegrupper

I Titelfortegnelsen, hvor en vis stillingskarakteristik er søgt givet uden dermed at gå i detaljer om vedkommendes arbejds- og ansvarsområde, er der – enten undervejs eller i slutningen – anført nogle tal- eller bogstavkoder i skarp parentes. Det er disse koder, der i forbindelse med følgende oversigt giver den nødvendige indgang til det personalhistoriske kildemateriale.

Toldvæsenets personale har naturligt nok altid været delt i flere lag med forskellig løn og status, selv om der tidligere kun var få toldsteder, hvor alle grupperne fandtes. Men indtil 1851 var der ingen formelle regler for den enkeltes status, så det forsøg på en opdeling, der opereres med i den følgende gennemgang, er skabt til lejligheden. Der er tale

om i alt 5 kategorier med bogstavbetegnelserne A, B, C, D og P. I sagens natur kan skellene mellem dem ikke trækkes skarpt, men dog så nøje, at følgende korte karakteristik er dækkende:

A: Toldstedets ledere, dvs tolder/toldkontrollør og efter 1779 evt. konsumtionsinspektør, samt i kølvandet på personalereformen inspektør/kasserer. I København og på Øresunds toldkammer er lederniveauet dog mindre entydigt.

B: De forholdsvis få ansatte på provinsens toldkamre på en art mellemliderniveau, noget flere i København, samt en række ansatte uden for toldkamrene.

C: Den – efter 1779 – meget talstærke gruppe af menige betjente, efter personalereformen betegnet underbetjente og fra 1845 (dog kun i København) kaldt assistenter.

D: En forholdsvis anonym skare af ret ubestemmeligt omfang, oftest med »karl«-titler.

P: Som let gennemskueligt de privat ansatte, som ikke lader sig klassificere efter de foregående kriterier; dog tilhørte de fleste efter forpagtningernes afskaffelse de samme statuslag som C og D; jvf. afsnit IV.

Ved enkelte bogstavsignaturer er med en * markeret, at til trods for at vedkommende efter sin rang eller løn burde findes i *Hof- og statskalenderen* (se nedenfor), mangler han. Det gælder i særdeleshed Krydstoldvæsenets ansatte 1824-51, ligesom Overkontrollørerne først udskilles i egen rubrik 1828 (dog er deres status nævnt ved de toldsteder, hvor de oprindelig var ansat).

Med konsumtionens afskaffelse i provinsen ved midnat 6. oktober 1850 tog stat og toldvæsen anledning til at skabe ordnede forhold for embedsmændenes rang og løn, og resultatet blev offentliggjort i lønningsloven af 11. marts 1851. Heri – såvel som i de efterfølgende personalefortegnelser, der senere skal omtales – kan man for omtrent første gang se, hvad den enkelte tjente, men vigtigst

er i denne forbindelse, at hver enkelt blev anbragt i nummererede båse, der nøje angav hans plads i hierarkiet.³ Også her arbejdede man med fem kategorier eller klasser, 1.-5., men ved en »oversættelse« til ovennævnte opdeling må man huske, at P-gruppen endnu stod uden for systemet. Omvendt fandtes der kun 4 personer i lønklasse 1, nemlig overtoldinspektørerne, mens resten af gruppe A fik rangen nr 2. B-gruppen fortsatte som nr 3, C'erne som 4 og karlene i gruppe D blev »officeranter af 5. lønningsklasse«. Af hensyn til de efterfølgende nummerserier er arabertallene 1-5 her forandret til romertallene I-V. Altså plus P, som stadig må benyttes.

Den 2. juli 1870 udkom en ny lønningslov, men ændringerne heri var kun fåtallige, hvad rangsystemet angår, og det gælder også lønningsloven af 2. juli 1880. Dog havde man i disse love helt sløffet begrebet »5. lønningsklasse« – og dermed altså også enhver form for lovgivning om deres løn – og talte nu blot om »funktionærer uden for de 4 lønningsklasser«, der fik gage fra den »i samlet sum« bevilgede konto til »yderligere medhjælp«. I og for sig blev P'erne med dette ordvalg samlet op i 5. klasse, men af praktiske grunde benyttes fortsat signaturerne V og P. En følelse af fællesskab mellem disse var tillige udelukket på grund af de store lønforskelle, der efterhånden gjorde sig gældende mellem f.eks. betroede kontorfuldmægtige blandt P'erne og karlene i klasse V, men selv denne gruppe blev med tiden mindre homogen. Eksempelvis tjente i 1905 frilagerets maskinmester omtrent tre gange så meget som lavest lønnede assistent i 4. klasse. Lønningslovene af 30. marts 1889 og 24. marts 1899 var kun en justering af den foregående og indeholder i øvrigt ikke en personaleoversigt, men meget var sket på det personalemæssige område, da en ny lov blev fremlagt 27. maj 1908.

Det var den, der indførte betegnelsen tjenestemand – »et godt dansk ord i stedet for det ækle ord funktionær«, som det blev sagt

under forberedelserne – og den blev følgelig fælles for etaterne. Tolderne pillede selv de dele ud af loven, som de havde brug for, og derved viste det sig bl.a., at man kun havde personale i 15 af de hele 23 lønklasser, loven opdelte tjenestemændene i. Nyt var det også, at største tal, altså 23, blev brugt om højeste lønningsklasse, mens den gamle klasse 1, som overtoldinspektørerne havde haft eneret på, nu omfattede »rorsbetjente og dermed ligestillede«. Uden betydning for titelfortegnelsens arabertal 1-23 er det, at man desuden havde 4 forskellige lønsatser efter bopælskriterier inden for hver klasse, samt, naturligvis, lønforskelle for kvinder og mænd. Dog kun i den »højtønnede« toldassistentgruppe 13, hvor kvinder altså nu kunne trænge ind, mens medhjælperne fik den samme lavere løn uanset køn.

Alt blev igen forandret med tjenestemandssloven af 12. september 1919, da klasse 1 igen blev den højeste og 17 den laveste. Toldvæsenet havde nu personale i omtrent samtlige klasser, men alligevel måtte man udskille noget af personalet – aspiranter og midlertidige kontorarbejdere m.fl. – i særlige unummererede kategorier, og endnu i 1932 havde man andre særordninger for bl.a. toldopsynsmænd og visitatricer, der slet ikke var tjenestemænd, samt arbejdsmænd ved Københavns (og andre byers?) pakhus, som nærmest tilhørte P-gruppen. Selv om lønnen i sidste ende kom fra det offentlige, var det kun pakhusformændene, der kerede sig om deres identitet. Lønklasetallene efter 1919-loven er i titelfortegnelsen anført i parentes: (1)-(17), mens der for de uden for klasserne stående personer ofte bruges et [+].

III • De trykte hjælpemidler

Før de centrale publikationer gennemgås, må der i almindelighed henvises til den eneste foreliggende bibliografi over litteratur om toldvæsenet, Tove Wihlborg Andersen og

Gunnar Jacobsen: *Dansk Toldhistorisk Bibliografi* -1982, udg. af Direktoratet for Toldvæsenet 1981. Den er trods sine knap 4000 titler let nok at bruge, men alligevel kan opmærksomheden især henledes på siderne 59 til 86, hvor litteratur om de enkelte toldsteder er anført, og siderne 87 til 146 med personalefortegnelser og biografier. Herunder ikke mindst henvisninger til artikler (specielt nekrologer) om flere hundrede embedsmænd fra den ældste til – især – nyeste tid.

Hvad toldstederne angår, vil der om kort tid udkomme en bog ved Ole Degn om *Toldarkiver før 1969*, som foruden sit væsentligste formål, vejledning i brugen af lokale toldarkiver, giver en oversigt over bl.a. toldsteder og kontrolposter. En tilsvarende, men med angivelse af forretningsområder (told- og/eller konsumtionsopkrævning; opsyn med eller uden klareringsret), ansættelsesvilkår (jvf. IV, C) samt oprettelses- og nedlæggelsestidspunkter, ville være nyttig, især når en udstationeret betjents opholdssted og funktionsperiode skal bestemmes, men endnu må man klare sig med det foreliggende.⁴ At der f.eks. ikke var toldere i Roskilde og Holbæk etc. i 1700-tallet og først kom det 1837, kan derfor fortsat henregnes under den baggrundsviden af mere besynderlig art, som det kan være svært at skaffe: tolden skulle erlægges i Rørvig, og Isefjordens havnebyer var derfor kun konsumtionssteder. Tilsvarende forhold fandtes omkring Limfjorden, se Titelfortegnelsen, Told- og konsumtionsforvalter.

Hof- og statskalenderen

Landsdækkende toldstedsfortegnelser med oplysning om personale foreligger først fra 1734, og de fleste med behov for at kende de ansatte før da ved navn må derfor straks henvises til Rigsarkivet og afsnit IV. Den udgivelse, som imidlertid fra dette tidlige tidspunkt og helt frem til i dag har gjort den første eftersøgning overkommelig, blev skabt

af en tysk bogtrykker Hülle i Altona, Hamburgs »danske« forstad, og han gav den en titel, som i dansk oversættelse lyder såre velkendt: *Kongelig dansk Hof- og Statskalender*.⁵ Men kalenderen var altså på tysk, og det blev den ved med at være til år 1800, hvorefter den i 1801 tillige kom i en dansk oversættelse. Brugen af den tyske kalender vil dog næppe volde problemer, selv med et begrænset kendskab til sproget: Tolder hedder Zöllner, og resten går af sig selv (se også Titelfortegnelsen under Z).

Lidt flere vanskeligheder kan man få med at finde frem til stederne, hvor de ansatte i toldvæsenet navngives. En indholdsfortegnelse (sageregister) blev værket først forsynet med i 1802 og navneregistre til alle omtalte personer så sent som 1855. Da spaltenumre indførtes 1748 befandt det danske toldvæsen sig i spalte 66 og følgende, og i 1800 var det flyttet hen i spalte 143ff på grund af en i øvrigt ikke meget voldsom vækst i antallet af personer, der blev benådet af kalenderredaktøren med en optagelse. Oversættelsen foranledigede et spring frem til spalte 208ff. Hertugdømmernes toldvæsen, som sønderjyder skal bruge, befandt sig 50-70 spalter længere fremme og oprindelig - ligesom i kongeriget - i skøn sammenblanding med amtsbetjentene, men hvor de kongerigske toldsteder blev udskilt allerede 1739, varede det til 1781, før det tilsvarende skete syd for Kongeåen. Først 1810 blev toldvæsenet i alle kongens riger samlet samme sted i kalenderen.

Hof- og statskalenderen lagde ud med at optage alle personer i gruppe A og alle - eller de fleste - i gruppe B, og dette princip holdt man i hævd til 1852, altså ved overgangen til lønklassificeringen. Kun lod man de københavnske betjente i C-gruppen slippe indenfor i 1827, men forskelsbehandlingen, som nok også skyldtes traditionelt »københavneri«, kan begrundes med andre forhold, der forklares nærmere i afsnit IV. Fra gennemgangen bemærkes i øvrigt, at mens man aldrig omtalte de private konsumtionsforpagtere og heller

ikke indfangede de få byer, der som nævnt stod udenfor i visse perioder, medtog kalenderen allerede 1751 provinsens toldforpagtere.⁶ I udgaven for 1761 vidste man imidlertid, at forpagtningen ville være ophørt, men da man ikke havde modtaget oplysninger om det nye statsansatte personale, udelod man simpelt hen provinsens toldvæsen. I årene 1814, 1815 og 1816 kom kalenderen slet ikke (med undtagelse af en »rettelsesliste« i 1814), og i 1849-50 mangler hertugdømmerne, hvis toldere først genfindes i et supplement i 1851-årgangen. Endelig havde man, som tidligere nævnt, hidtil ganske overset det ambulante korps af betjente ved krydstoldvæsenet, mens omvendt Øresunds toldkammer altid var med, hvilket ikke gælder de følgende tryksager.

Selv om Hof- og statskalenderen til op i 1870'erne fortsat er den vigtigste kilde og endnu mere i kraft af den landsdækkende udvidelse 1852 til lønklasse I-IV, er den dog ikke herefter den eneste (se nedenfor). Den er imidlertid - trods visse svagheder i forhold til disse - foreløbig lettere tilgængelig, idet hele den imponerende serie står fremme på Det kgl. Biblioteks læsesal (reservereol, R 350) samt findes på Rigsarkivet,⁷ og desuden bør det fremhæves, at den udkom hvert år (med nyt forbehold for krigstider) mod hvert tredje for dens »afløser«. Nogle personer vil der sikkert være, som i starten af denne periode kun var optagelsesberettigede et enkelt år eller to. Det er derfor heller ikke overflødigt om de senere udgaver at notere, at kalenderen fra 1862 bringer en fortegnelse over embedsmænd, der afgik ved døden i det forløbne år. Efter 1908-loven blev de optagelsesberettigede bestemt til klasserne 23-13 og 1919-32 klasse (1)-(9). Dermed er Hof- og

Toldkalenderen beskrevet på næste side bærer årstallet 1847, men redaktionen sluttede i februar måned, og oplysningerne gælder derfor for år 1846.

Stedet, Embedsmændenes og Berjentenes Navne m. v., annuums Beløbet.	Fast Gage.	Person- ligt Tillæg.	1846,		Feste- holdes- penge.	Anmærkninger.
			an- nuums Procen- ter.	Andre Ind- tægter.		
Søgfjording: 10,851 Rbd.	Rbd.	Rbd.	Rbd.	Rbd.	Rbd.	
Inspecteur, Lieutenant H. E. Schiøtt	725	=	48	8	=	Kassereven har 15 Rbd. aarl. i Godtgjærelse for Lys og Brandsel til Hovedcontoiret. Fri Bolig i Durebye.
Kassierer, Kammerassess- sor V. A. Lund	775	=	48	89	=	
Feldtcontrollleur i Dure- by, H. Breyen	300	=	24	=	=	
Underbetjente:						
J. P. Windeleff	à 200	=	à 24	=	=	Fri Bolig. 400 Rbd. maa udbetales i Be- forbringsomkostnin- ger.
E. V. Legéne		=		=	=	
J. J. Brendholdt		24		=	=	
A. D. C. Top		=		=	=	
J. Worré		=		=	=	
Silkeborg:						
Controllleur F. J. Jansen	500	=	=	=	=	
Assistent H. V. Rhein- lander	400	=	=	=	=	
Skagen: 6,448 Rbd.						
Inspecteur, Krigsraad E. O. Stodsfleth, Ridder af Dannebrog	700	453	=	89	100	Som Fyrsinspecteur haves i Gage 192 Rbd., samt til Brand- sel 75 Rbd. aarl. Fri Bolig.
Kassierer, Kammerraad H. M. Schulz	700	291	=	66	=	
Underbetjente:						
J. Degn	à 200	24	=	=	=	
H. Rafn		=	=	=	=	
J. M. Berg		=	=	=	=	
A. H. Semberg		=	=	=	=	
N. Christensen		=	=	=	=	
Skanderborg: 3,947 Rbd.						
Consumtionsforvalter, Capitain J. Sletting	750	=	127	=	=	

statskalenderen blevet klart underlegen, sammenlignet med efterfølgende »konkurrenter«.

Toldkalender 1847

For de efterfølgende trykte kilder gælder det beklagelige, at de næppe findes tilnærmelsesvis komplet andre steder end i Det kgl. Biblioteks magasiner, hvorfra de skal rekvireres til brug på læsesalen, i Told- og Skattestyrelsens interne bibliotek samt på Told•Skat Musset, hvis personaleressourcer ikke står mål med dets imødekommenhed. Fremme på arkivernes læsesale findes sjældent mere end et par årgange af håndbøgerne og næppe den ældste og for så vidt mest interessante. Museet vil derfor forsøge at få kopier af de vigtigste af disse hjælpemidler placeret i Rigsarkivet og landsarkiverne.

Håndbogen var resultatet af det arbejde, bl.a. med at ajourføre toldvæsenets lovsamlinger, som en foretagsom embedsmand i Generaltoldkammeret foretog på eget initiativ, men hvor M.W. Jørgensen i det lovgivningsmæssige gik i andres fodspor, var hans *Calender for Told- og Consumtionsvæsenet i Kongeriget Danmark 1847* en nyskabelse. Umiddelbart adskiller dens opbygning sig ikke fra Hof- og statskalenderens toldstedsfortegnelse fra samme år, men der er den væsentlige forskel, at Jørgensen tog samtlige (fast) ansatte underbetjente med, og desuden for en dels vedkommende oplyste om de var ansat af kongen direkte eller »igennem generaladjudanten for Landmilitæretaten« (jvf. afsnit IV), og dertil alle de ansattes løn og biindtægter samt om der var fri bolig til embedet. Personale fra gruppe D og P mangle dog, ligesom krydstoldvæsenet som sædvanlig blev stedmoderligt behandlet med kun 2 ledernavne nævnt, og helt borte var – som titlen viser – personalet i Sønderjylland. Endelig har den et personregister, mens det endnu hørte fremtiden til at interessere sig for de pågældendes biografiske data.⁹

Bortset fra, at W. Drechsel i sit tidsskrift *Arkiv for Handel og Told*, årgang 1850, bragte et »anhang« med en »personel- og indkomst-fortegnelse over toldembedsmænd og betjente for 1849« – med samme personalegrupper, men noget mere summarisk – vandt den glimrende idé ikke så stort gehør, at nogen fandt på at fortsætte udgivelsen de næste godt 20 år. Hof- og statskalenderen har dog fortsat en meget nyttig publikation som supplement:

Cirkulære Samlinger

De løbende udsendelser af – til dels håndskrevne – meddelelser om forandringer i love og tariffer, hvormed ledelsen holdt toldkammerene ajour, blev tidligt samlet i bind, der omfattede en kortere eller længere årrække, men de indeholder sjældent noget af interesse for personalhistorikeren før 1851 og kan roligt forbigås. Den nævnte årgang, hvis korrekte titel er *Samling af Circulairer og andre Bestemmelser af almindeligt Indhold, vedkommende Told- og Consumtionsvæsenet i Kongeriget Danmark* (nr 1-11), omfattede imidlertid såvel et (unummereret) særtryk af lønningsloven af 11. marts 1851 som flere samlinger med personalefortegnelser, alt naturligvis foranlediget af konsumtionens ophør i provinsen og snart efter i København. (Følgelig gled ordet også ud af Cirkulære Samlingernes fulde titel i 1852 og blev erstattet af »Brænderibeskatningen« og sidenhen et helt register af specialopgaver). »Cirkulære Samling« er i det følgende forkortet: »C.S.«

Den første og største af disse fortegnelser findes i C.S. 5/1851 med datoen 21. maj 1851. Der er atter tale om en toldstedsopbygget personaleoversigt med fortegnelse over de ansatte og deres løn – altså ligesom 1847-kalenderen – men her er også medtaget en lille gruppe D-folk. Dog kendte man ikke i hvert enkelt tilfælde mandens navn, og denne anonymitet, som er karakterisk for D'ernes

status, kan ikke helt forklares med, at listerne ikke blot var udarbejdet til orientering for kolleger som tidligere Jørgensens kalender, men specificerer toldkamrenes fremtidige bemanning ifølge den nye lov. For de »karle«, som man ikke kendte navnet på, havde sandsynligvis været der i forvejen og skulle altså fortsætte. Foruden de 624 personer på toldkamrene (585 med navn og 39 uden) var der dog nogle, som også skulle fortsætte, men ikke fandtes i listen. Det er inspektørerne og kassererne i Nyborg og Fredericia, alle ansatte på Øresunds toldkammer, krydstoldvæsenets folk (1 inspektør og 28 assistenter ifølge lønningsloven) og det sønderjyske personale.

Anden afdeling af C.S. 5/1851 indeholder navnene på de 316 ansatte (af A-C-personalet), der stod til afsked og som ville få pension, enten af »den almindelige statskasse« eller af »Finansministeriets understøttelseskasse« (jvf. nedenfor). Adskillige kunne dog, trøstede man, »vente straks igen at blive anvendte«, og det gjaldt vel især grænsetoldvæsenets korps af patruljebetjente og -assistenter, hvis afsked skyldtes toldgrænsens bortfald. For de øvrige kan det nemlig ikke skjules, at de blev vejet og – såfremt de blev fundet for lette – fyrede. Således måtte 9 assistenter af i alt 22 i Ålborg se sig om efter noget andet, mens kun 3 af de 17 hårdt styrede assistenter i Odense fik den samme lod. (Ved en sådan tilbageføring af personalesammensætningen til tiden forud for 21. maj 1851 skal man være opmærksom på, at mange personer blev forflyttet nævnte dag, f.eks. 1 fra Ålborg og 8 fra Odense. Fornuftigvis indeholder listen også oplysninger om sådanne forandringer af tjenestestedet). Vær i øvrigt opmærksom på en del rettelser i C.S. 3/1852.

Toldvæsenets nye personale blev på ny hovedgenstanden allerede for C.S. 6/1851. Heri findes hele assistentgruppen – 4. klasse – igen opstillet toldstedsvis, og nu er også krydstollassisterne kommet med. Formålet

var en orientering om størrelsen af deres alders- og personlige tillæg, idet man helst så, at ingen tabte på den stedfundne forandring. Ordningen med alderstillæg fortsatte, men de personlige tillæg skulle – sammen med bibeholdelse af gamle og finere titler – kompensere for en nedsættelse af den normerede løn i klassen. Desuden indeholder fortegnelsen oplysning om vedkommendes »aldersfølge«, efter hvilket nummer oprykning i tillægget blev foretaget; først senere brugte man udtrykket »anciennitet«. En ny personaleliste følger i C.S. 9/1851, men den nævner kun de 200 assistenter, der fik bestalling 1. juni 1851 (jvf. afsnit IV). Til gengæld opgives her det fulde navn, hvor man indtil da – i *alle* hidtil omtalte kilder – havde ladet sig nøje med vedkommendes initialer.

De mere omfattende fortegnelser i C.S. ophører hermed for en tid, men opmærksomheden skal dog henledes på et cirkulære af 24. januar 1852 (nr 1/1852) med en ny fortegnelse over afskedigede og pensionsberettigede embedsmænd og hvorfra pensionen udbetales. Det kunne i mange tilfælde dreje sig om toldkassen i pensionistens hjemby, men det må straks siges, at den mulighed, der hermed foreligger for at følge en person *efter* hans afsked, næppe i praksis kan udnyttes ret mange steder. Selv hvor lokalt toldregnskabsmateriale er bevaret, vil det ikke være helt ligetil at opspore, hvornår og hvor længe N.N. hævede sin pension på kassererkontoret.¹⁰ Endvidere bragte man fire gange reviderede anciennitetslister, ikke blot – som den omtalte – over embedsmændene i 4. klasse, men over alle i klasserne I-IV. Henvisninger hertil er dog unødvendige, for sådanne lister blev nu bragt hvert år i Hof- og statskalenderen. Også i anledning af lønningslovene 1870 og 1880 bragtes samlede personalefortegeter efter 1851-modellen. De findes i C.S. 4/1870 og 2/1880, men er nu kun nyttige supplement til de håndbøger, der omtales i det følgende. Den sidste i rækken af samlede fortegnelser i C.S. vedrører kontorpersonalet og

kom i nr 1/1904, men den nærmere omtale heraf er sket i Titelfortegnelsen.

Cirkulære Samlingernes personalhistoriske værdi er imidlertid endnu ikke udtømt, og de er fortsat af stor nytte, ikke mindst efter 1905. Det skyldes rubrikken »Personalialia«, som vel var resultatet af en med begreber som lønklasser og anciennitet vakt interesse for de enkelte embedsmænd i etaten, også selv om vi skal helt hen til nr 4 i 1853 for at finde den første personaleoplysning. Derefter blev rubrikken fast bestanddel af omtrent hver eneste C.S. til og med nr 14 i 1923, hvorefter den beklageligvis faldt bort, uden at en lige så let tilgængelig erstatning findes.¹¹ Hvad finder man så i denne rubrik, som i sagens natur er kronologisk og helt uden navneregistre, og derfor ikke ganske let at gå til?

I nr 4 for 1853 lagde man ud med 4 kongelige udnævnelser og 7, der var foretaget af Finansministeriet, samt meddelelse om 5 forflytninger. To af udnævnelserne drejede sig om »officerer af 5. klasse«, men de er dog yderst sjældne i den følgende tid. Fra 1854 medtages også afskedigelser og dødsfald (i tjenesten), og fra 1855 afløses Finansministeriets sager af tilsvarende under Generaltolddirektoratets ressort (jvf. afsnit IV A). Finansministeriet kommer med igen i 1871, og herefter er hovedreglen, at personalesager fra alle tre niveauer – konge, ministerium og direktorat – findes og kan adskilles. I 1898 ses første gang den siden så fyldige rubrik med meddelelse om navneforandring, i starten forårsaget af modefenomenet: afskaffelse af -sen-navne, og siden på grund af kvindernes giftermål. Et stort fremskridt betegner årgangene 1905 og 1907, idet man herefter melder om så mange personaleforandringer blandt ansatte uden for lønklasserne, at man må regne med herefter at kunne finde oplysninger om først rorsbetjente og toldopsynsmænd m.v. og siden selv de stedmoderligt behandlede kontorister, visitatricer osv. Endelig er fra nr 1/1911 medtaget dels de

toldmedhjælpere, der havde bestået fagprøven (toldmedhjælperprøven, i 1923 told-elevprøven) og dels personale, der trådte »udenfor nummer« på grund af orlov, og i nr 3/1914 tilkommer liste over toldmedhjælpere med bestået fageksamen (med resultatet, dvs antal points). Alt dette øgede efterhånden omfanget af de personelle meddelelser vældigt; navnestoffet fylder f.eks. i 1908 12 trykte sider og hele 18 i 1923. Det var vel hovedårsagen til, at man derpå overlod det til udgiverne af den herunder omtalte publikation at holde styr på personalet. Det gjorde de også, men ikke i enhver henseende lige så godt.

Forinden skal det nævnes, at for hertugdømmet Slesvig udkom en tilsvarende C.S. (i 1850'erne både på dansk og tysk!), som fra samme tidspunkt (4/1853) bragte personalia om embedsmænd i Sønderjylland. Udgivelsen fortsatte frem til 1864, men i toldvæsenets bibliotek og museum findes kun årgangene 1853-57; komplet er den kun i Det kgl. Bibliotek (katalog 34¹, 323 4°).

Personalehåndbogen

Ideen med at udgive personalefortegnelser til intern orientering på toldkamrene, men tillige i en form, så også udenforstående kunne blive informeret – f.eks. toldvæsenets kunder – lå som tidligere nævnt i dvale en række år, og da en sådan udgivelse så endelig kom i 1866, var der til toldfolkets tort tale om en liste over de privat ansatte kontorister. Den er imidlertid så sjælden, at omtale af den passende kan udskydes til næste afsnit om arkivalier. Dernæst blev lønningsloven af 1870 med dens toldstedsfortegnelse vel en kilde til inspiration for toldassistent A.G.A. Lipke, der desuden henviste til »de håndbøger, der

Til højre ses en side fra personalehåndbogen årgang 1926.

Toldelev <i>H. H. Hansen</i> (f. $\frac{15}{10}06$)	$\frac{1}{10}24$.
16. Toldbetjent <i>O. V. Haugbyrd</i> (f. $\frac{24}{6}94$)	$\frac{1}{7}19$.
Toldopsynsmænd:	
<i>A. P. J. Jensen</i> , Refsnæs	600.
<i>J. C. H. Rumler</i> , Asnæs	600.
<i>S. Andersen</i> , Sejro	450.

Kerteminde.

(d. — Intr. 101.452 Kr., hvoraf Told 24.511 Kr. — Indb. 3086. — 8.8 %).

7. Toldforvalter <i>H. T. Ambrosen</i> (f. $\frac{27}{9}77$)	$\frac{1}{7}24$.
Toldmedhjælpere:	
<i>H. C. C. Bruun</i> (f. $\frac{15}{4}03$)	$\frac{1}{10}23$.
<i>C. J. Svinding</i> (f. $\frac{6}{10}06$)	$\frac{1}{9}25$.
Toldopsynsmænd:	
<i>N. J. Petersen</i>	500.
<i>N. Nielsen</i> , Korshavn	600. B 50.

Korsør.

(d. — Intr. 390.854 Kr., hvoraf Told 130.133 Kr. — Indb. 9804. — 10.7 %).

5. Toldforvalter, Løjtnant <i>J. J. C. Jespersen</i> (f. $\frac{23}{12}69$)	$\frac{1}{5}23$.
Som Chef for Registreringsdistrikt Nr. 4 550 Kr.	
Toldkontrolører:	
6. Løjtnant <i>N. P. C. Christiansen</i> (f. $\frac{29}{10}76$)	$\frac{1}{1}23$.
7. <i>P. J. C. Meyhoff</i> (f. $\frac{2}{5}71$)	$\frac{1}{2}20$.
9. Toldassisterer:	
<i>H. V. Rasmussen</i> (f. $\frac{14}{2}70$)	$\frac{1}{3}94$.
<i>C. Holst</i> (f. $\frac{15}{2}70$)	$\frac{1}{11}94$.
<i>S. R. J. Rasmussen</i> i Mullerup (f. $\frac{29}{9}66$)	$\frac{1}{5}96$. B. 480.
Tjenestebolig med c. 611 m ² Have, Vejer og Maaler.	
Afloser <i>S. Mortensen</i> (f. $\frac{2}{11}99$)	$\frac{1}{9}23$.
Erk. <i>K. J. Skyum</i> (f. $\frac{3}{13}01$) p. K.	$\frac{1}{9}23$.
<i>H. C. Johansen</i> (f. $\frac{9}{1}05$)	$\frac{1}{6}26$.
10. Toldmedhjælper <i>E. Andersen</i> (f. $\frac{30}{12}07$)	$\frac{1}{8}26$.
14. Overtoldbetjent <i>E. J. Pedersen</i> (f. $\frac{2}{7}84$)	$\frac{1}{12}22$.
16. Toldbetjente:	
<i>L. A. Gulstad</i> (f. $\frac{23}{2}90$)	$\frac{1}{1}17$.
<i>J. P. K. Mogensen</i> (f. $\frac{19}{11}92$)	$\frac{1}{11}21$.
Visitatrice, Fru <i>K. Hansen</i>	216

haves for officerers, præsters og de fleste andre etaters embedsmænds vedkommende«, da han »med samtykke af Generaldirektoratet for Skattevæsenet« i løbet af det følgende år udgav sin *Kalender over Toldetaten i Kongeriget Danmark den 1ste April 1871*. Allerede da næste udgave lå færdig i 1874, havde den fået titlen *Haandbog for Toldetaten i Kongeriget Danmark*, og det hed den helt frem til 1963 (bortset fra at aa blev til å i 1953). Siden har den været udgivet som *Den danske Toldetat* og fra 1973 *Personalehåndbog*, og denne praktiske betegnelse vil vi bruge i det følgende, selv om vejledningen slutter med 1932-årgangen. Oplysningerne nedenfor vedrører derfor udgaverne for 1871, 1874, 1877, 1881, 1884, 1887, 1890, 1893, 1896, 1899, 1902, 1905, 1908, 1911, 1914, 1917, 1920, 1923, 1926, 1929 og 1932.

Personalehåndbogen indeholdt gennem disse år fast 4 hovedafdelinger foruden en gennemgang af gældende love og i de første årgange nogle statistiske oplysninger. Første

afdeling bestod af den traditionelle toldsteds-orienterede personaleliste – helt som i alle de hidtil omtalte publikationer – og oprindeligt også med den traditionelle begrænsning: toldfolk i 1. til 4. lønningsklasse og ingen andre. Foruden løn og titler, såvel etatens som de militære eller personlige, samt tjene-stedet for dem, der fungerede andetsteds, blev det med et »B« oplyst, om assistenterne i 4. klasse havde bestalling, dvs kongelig udnævnelse. I anden afdeling genkendes de tidligere omtalte anciennitetslister, men i modsætning til dem i Hof- og statskalenderen er her også anført dato »for første ansættelse i klassen«. En oplysning, som man i øvrigt ikke behøver at hæfte sig meget ved, for allerede i tredje afdeling får man hver enkelt persons hele karriereforløb præsenteret. Det er denne »personalhistoriske fortegnelse«, der gør personalehåndbogen så værdifuld.

En idé om indholdet får den læser, som ikke allerede kender bogen, vel bedst ved et enkelt tilfældigt valgt eksempel fra 1871:

Carstén, Frederik Ludvig, født 13/9 16. — Const. Toldbetjent i Svendborg. — 31/12 38 Toldbetjent i Rudkjøbing. — 21/5 51 Toldassistent i Rudkjøbing. — 1/6 51 B. — 6/3 53 forfl. til Odense. — 23/3 57 forfl. til Rjøbenhavn.

Casper Joh'n, Carl Frederik, født 21/12 12. — Overcommandeer-sergeant. — 22/12 53 Toldassistent i Rjøbenhavn. — 20/11 54 B.

Carstén Schiold, Bernt Abolph, født 13/1 11. — Cand. juris. — 16/3 39 const. Overtoldbetjent i Odense. — 2/3 44 B. — 22/5 45 Toldcontrollleur i Odense. — 20/5 46 Toldcontrollleur i Roeskilde. — 22/12 47 const. Havnecontrollleur i Rjøbenhavn. — 23/5 48 Toldcontrollleur i Rjøbenhavn. — 29/1 61 Toldinspec-teur i Rjøbenhavn og Justitsraad. — 11/4 62 Overtoldinspec-

»Carstens, Frederik Ludvig, født 13/9 16.
– Const. Toldbetjent i Svendborg. – 31/12 38
Toldbetjent i Rudkjøbing. – 21/5 51 Toldassistent i Rudkjøbing. – 1/6 51 B. – 6/8 53 forfl. til Odense. – 28/3 57 forfl. til Kjøbenhavn«.

Nyt er det for det første, at fødselsdatoen opgives, og selv om hans første ansættelse i Svendborg ikke dateres, er der dog ledetråde lagt ud for en videre undersøgelse. Disse skal senere forfølges, men foreløbig noteres også det typiske forløb omkring konsumtionens ophævelse: først titelændring og siden bestalling. Endelig bemærkes, at han altså var i København pr. 1. april 1871 (gage 750 rd), og at han står opført i anciennitetslisten som nr 64 med anciennitetsdato 31. december 1838 og alderstillæg 100 rd.

Fjerde afdeling meddelte »afgangs-fortegnelse«, i første årgang helt tilbage fra 1859 og i de følgende siden sidste årgang af håndbogen. Carstens ovenfor finder vi sidste gang i årbogen for 1877, og han er derfor med i 1881-årgangens afgangsliste med oplysning:

»1879, 19/4 død (4) Toldassistent i Kjøbenhavn, F.L. Carstens (født 13/9 16)«.

I forbindelse med gennemgangen af C.S.'s oplysninger bemærkes, at Carstens' forflyttelser nævnes i 6/1853 og 3/1857, og at dødsfaldet nævnes i nr 1/1879. I disse tilfælde er der altså intet yderligere at hente i C.S., men når f.eks. hans kollega i Nexø, E.C. Melbye, i årbogen meldes afskediget 14. februar 1879, kan samme C.S. bidrage med, at den er bevilget ham nævnte dag »efter ansøgning på grund af alder og svagelighed fra 1. april 1879 at regne«. Ikke noget helt uvæsentligt supplement.

Personalehåndbogen bevarede sit indvortes temmelig uforandret til 1896, men dette år fik den en betydelig ansigtsløftning. »Med Udgiven 1896 er Toldbetjentpersonalet

(Roersbetjentene) for første Gang optaget i »Haandbog for Toldetaten«, meddelte den daværende ejer af museets eksemplar på titelbladet – man gætter på, at han selv tilhørte den gruppe, der nu blev benådet. Deres første indtog skete dog kun i toldstedsfortegnelsen og kun med anførsel af navn (initialer og efternavn), titel og løn, bortset fra, at 15 konstituerede assistenter og 73 kontoruddannede toldmedhjælpere (som allerede i 1899 var blevet forfremmet til 4. klasse) også medtages i anciennitetslisten. Herefter nød personalet »uden for klasserne« stadig større bevågenhed. Den næste udvidelse i 1905 gav ikke alene de hidtil privat ansatte kontorister adgang til toldstedslisten, men derudover blev såvel disse som rorbetjentklassen optaget i anden afdelings anciennitetsliste med fødselsdag, ansættelsestidspunkt og summarisk oplysning om forudsætninger, f.eks. præliminær- eller anden eksamen eller fortid som toldkarl, krydsmatros eller i militæret. Arbejdsmændene - de faste, vel at mærke - kom med i 1920, og fra 1926 bemærkes, at fødselsdatoerne nu også fandt vej til toldstedernes personalefortegnelse.

Endelig fik selv denne »underklasse« adgang til den personalhistoriske afdeling, ligeledes i 1926. Dette år supplerede man den oprindelige afdeling (nu med personale i 2.-9. lønningsklasse) med en lille afdeling 2 for 11.-13. lønningsklasse, og allerede 1932 blev dette ændret til afdelinger for hhv klasse 1-9 og 17 (kontorassistenter og kontorister) og klasse 10-16. Tilbage, uden for den biografiske del, stod derfor kun personalet »udenfor lønningsklasserne«. Heraf findes aspiranterne og kontorarbejderne såvel på tjenestestederne som i anciennitetslisten, og toldopsynsmænd, visitatricer og nogle få andre, som stadig kun nævnes med navn og honorar, alene under toldstederne, mens de privat ansatte arbejdere m.v. ligesom hidtil slet ikke er nævnt. Også i afdelingen for afgående embedsmænd sætter demokratiseringen sine spor i disse sidste

årgange, hvilket i nogen grad neutraliserer savnet af C.S.'s personalia.

Det er i øvrigt en selvfølge, at Sønderjylland ikke omtales i de ældste årgange, men grænseflytningen var dog så ny i 1871, at man får tag i de fleste betjente, der vendte hjem fra det tabte land. Er man på jagt efter en toldassistent, der var ansat her før 1864, er det derfor en god ide at konsultere 1871-årgangen, selv om ikke alle blev genansat i etaten. Fra og med 1920 er landsdelen naturligvis medtaget som en del af kongeriget.

Det danske Toldvæsen

Punktum for rækken af trykte personalefortegnelser i denne Vejlednings periode sættes af jubilæumsbogen *Det danske Toldvæsen* fra 1932, og den er samtidig den lettest tilgængelige, idet den findes på ethvert godt bibliotek. Den blev udgivet ved Herman Andersen som en markering af toldvæsenets 300-årige beståen med en stor historisk indledning, hvis ældste dele nu er uden værdi, mens nogle af de nyere stadig kan læses med udbytte, samt – på side 237-496 – en afdeling med »Personalhistoriske Oplysninger vedrørende de den 1. September 1932 i Toldetaten ansatte Tjenestemænd«. Fra personalehåndbogen er det princip adopteret, at de ansatte i 1.-9. og 17. lønningsklasse skildres for sig, efterfulgt (s. 408) af 10.-16. lønningsklasse. Desuden ligner biografiene meget personalehåndbogens, men der er dog væsentlige forskelle, helt bortset fra, at prosaen er mindre telegramagtig.

For det første er fødselsdatoen ikke blot forsynet med angivelse af fødested, men også (for de allerflestes vedkommende) med oplysning om forældres navn og stilling, og tillige er ægtefælles navn og familieforhold oplyst i de tilfælde, den ansatte var gift. For det andet er karriereforløbet forud for ansættelsen beskrevet ret udførligt, og navnlig er

forskellen mellem personalehåndbog og jubilæumsværk iøjnefaldende for de lavere rangerede tjenestemænd. Og endelig er for det tredje et flertal – 60-80 procent? – af biografiene forsynet med portrætfoto i traditionel oval beskæring og i en kvalitet, der tillader reproduktion fra bogen. Hvilket er nødvendigt, da meget få originaler overlever i museets samlinger. Alle fortrin til trods lider bogen dog af den mangel, at man som sædvanlig glemte den trofaste stab af husmænd, fiskere og lodser etc., der passede deres toldopsynsmandsposter ude omkring i landet. Ingen omtale, intet foto.

Richter's Toldetat

På overgangen fra trykt til utrykt og på vej til Rigsarkivet vil det være naturligt her at slutte med et andet biografisk værk, som søgtes tilrettelagt efter lignende principper, men med 17 og 1800-tallets toldfolk som emne. Originalen til det maskinskrevede eksemplar findes i Det kgl. Biblioteks håndskriftsamling (NKS 4° 2685k), men er lettere tilgængelig som fotokopi i Rigsarkivets registraturværkelse.¹² De to nyindbundne grønne bind indeholder en alfabetisk ordnet fortegnelse over ca. 3000 embedsmænd med såvel personlige data som oplysninger om karrieren i etaten, og er udarbejdet af den kendte personalhistoriker V. Richter, som gav sit værk titlen: *Den danske Toldetat 1750-1896*. Han havde gerne set det udgivet, men toldvæsenet var ikke imødekommende, da han søgte om støtte hertil, og eftersom han virkelig mente, at manuskriptet var rede til at gå i trykken, forstår man godt den kølige modtagelse af forslaget.

Sagen er, at til trods for, at henvisninger til »Richter's toldetat« er ganske hyppige, så kan det dog kun kaldes en foreløbig opsamling af personalia om de toldfolk, forfatteren i sin indsamling faldt over. Dertil kommer, at selv om samlingen er af uomtvistelig nytte

som et sted, hvor man kan tage afsæt, før andre kilder konsulteres, lønner det sig at kontrollere hans oplysninger, og frem for alt: Betragt dem ikke som fuldstændige. Mangler i form af forflyttelser eller endog udnævnelser til højere embeder kan findes – ofte ganske let – og savnes en embedsmand helt, er det ikke automatisk ensbetydende med, at der intet foreligger om vedkommende. (Sammenlign f.eks. det ovenfor anførte om Carstens med »Richter« – alt forud for den kongelige udnævnelse 1851 mangler!). I øvrigt synes toldvæsenets anke ved Richters henvendelse at have været, at materialet var for uensartet. Deri kan man nok være enig, men når Richter derpå foreslog, at toldassistenter med kgl. udnævnelse blev udeladt, glæder man sig trods alt over, at heller ikke denne idé (samt en ændring af tidsrammen til 1772-1905) førte til den ønskede udgivelse. De vink om assistenter, han ville have fjernet, giver manuskriptet altså stadig. Og indeholder derfor A- og B-personale samt visse C'ere, men ingen fra grupperne D og P.

Et andet manuskript, nogenlunde svarende til Richters, men håndskrevet og kun dækkende tiden ca. 1848-76, kan eventuelt konsulteres, men det indeholder næppe meget nyt; f.eks. svarer oplysningerne om Carstens til personalehåndbogens (og er dermed fyldigere end Richters). Det er udarbejdet af overtoldinspektør Konrad v. Barner og findes i Rigsarkivet (*Håndskriftsamlingen XIV, H 1-2*).

IV • Rigsarkivet, dets hjælpemidler og vigtigste arkivalier

Mens brugen af de trykte kilder ikke kræver særlige forudsætninger, er der som bekendt en del begyndervanskeligheder at overvinde, før man kan øse fra arkiverne. Vigtigst i denne forbindelse er det at fremhæve, at toldvæsenets personalia ikke i almindelighed er

samlet for sig selv, men skal søges i forskellige embedsarkiver, der ofte omfatter langt større emneområder. Man må derfor på forhånd kende toldvæsenets tilhørsforhold, hvilken myndighed, der bestyrede toldsagerne. Dernæst må man være klar over, at kilderne i endnu højere grad end de trykte retter sig efter, hvor den eftersøgte person befinder sig i hierarkiet, og derfor er den følgende gennemgang delt i afsnittene A-D og P (hvorunder de senere løntalserier er indbefattet). Ressort og præsentation af A-kilder i Rigsarkivet er herunder kombineret, idet det skal præciseres, at de kongerigske forhold behandles først og mest udførligt, mens de sønderjyske særordninger må nøjes med mindre plads til slut; de er dårligere belyst, og forfatteren savner egne erfaringer at bygge på. Det samme gælder personalet ved Øresunds toldkammer. Stillingerne er medtaget i titelfortegnelsen, hvorimod jeg har undladt at gå nærmere ind på indholdet af dets arkiv.

En grundig indføring i Rigsarkivets samlinger, som er yderst anbefalelsesværdig, er givet i *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I-II*, 1983 og 1991, populært kaldt *Guide I-II*, og den gør det overflødigt at beskrive toldvæsenets organisationsforhold i alle detaljer. Det er også hertil, der henvises for Øresunds toldkammers vedkommende (I,1, s. 437-39, og II,1, s. 388).

A. Toldstedernes ledere

Indtil 1660 sorterede toldvæsenet som al anden civil administration under Danske Kancelli, som foruden ekspeditionerne af bl.a. personalesager også udfærdigede alle skrivelser vedrørende regnskabsvæsenet, ligesom det »Renteri« eller Rentekammer, der gennemgik regnskaberne blot var en afdeling af kancelliet. Alle dets arkivsager er registreret i *Vejledende Arkivregistratur (herafter VA)* I, jvf. *Guide I*,1, s. 169ff; dog er

selve rentemesterregnskaberne flyttet til afdelingen »Regnskaber« (Guide I,2, s. 682ff).

Alligevel er tolderne – hvis identitet man end ikke på forhånd kan bestemme i trykte værker – ikke lette at finde i Danske Kancelli. For samtidig med, at den centrale forvaltning var behageligt samlet i et kollegium, lå udnævnelsesretten til mindre betydningsfulde embeder i hænderne på lensmændene, der administrerede større eller mindre landområder, og de behøvede ikke kongelig sanktion af indsættelsen af en lille købstads tolder og næppe altid heller ordre om at finde en vederhæftig mand til jobbet. Fik en tolder kgl. bestalling, er den normalt indført i landsdelens »register«, sjældnere i »tegninger«, men indtil 1649 danner disse serier jo grundlaget for *Kancelliets Brevbøger* (se disse binds emneregisterister under mandens titel). De toldere, der ikke havde bestalling, kan findes i rentemesterregnskaberne eller i de såkaldte kvittancebøger (B 217, VA I, s. 37), mens de lokale toldregnskaber (Reg. 108b, jvf. Guide I,2, s. 685) sjældent er komplette; til gengæld er de ofte mere givende, når noget er bevaret. Da toldskrivelserne ikke på samme måde skulle kvittere for regnskaber, er de oftest umulige at efterspore i centrale kilder. Vær i øvrigt opmærksom på kancelliets indkomne breve indtil 1650 (B 160), hvortil der ikke alene findes uddrag i skuffer i registraturværelset, men også en topografisk ordnet indholdsfortegnelse i 3 sorte brevordnere samme sted. Toldfolk skrev også breve til kancelliet, og indholdet kan bidrage med værdifulde informationer om arbejde og position.

Med Henrik Müllers udnævnelse til generaltoldforvalter i 1651 overgik udnævnelsesretten til ham. Det varede kun kort, men hans kopibog 1651-52 (B 251) indeholder dog en del beskikkelser og ordrer til landets toldere.

1660-1760. Efter statsomvæltningen og enevældens indførelse overgik toldvæsenet til

den institution, der efterhånden kom til at hedde Rentekammeret, og hvis arkiv er registreret i VA XII, jvf. Guide I,1, s. 317ff. Samtidig centraliseredes toldvæsenets lokalforvaltning, og herefter bliver det lettere at finde udnævnelserne, da kun underordnede betjente blev unddraget kongens kontrol. De huller, der er, navnlig i forbindelse med forpagtningerne indtil 1696, må dog udfyldes med regnskabsmateriale, dels det centrale (216.1ff og især 216.118-32, VA XII, s. 19f) og det lokale (se Guide I,2, s. 723, jvf. note 4 ndf.), men til gengæld er der på foranledning af de samme komplicerede forhold samlet en del landsdækkende oplysninger i f.eks. Rtk 2215.321 og .325-26 (se VA XII, s. 45ff for yderligere inspiration). Desuden kan der henvises til de enkelte renteskriverkontorers toldsager, blandt hvilke især de fynsk-lollandske er meget fyldige (se VA XII, s. 61, 69f, 77f, 82 og 87f).

Er man imidlertid i besiddelse af et tolder navn og virkede han uden for perioderne 1691-96 og 1750-60, er eftersøgningen enklere. For perioden 1660-1760 benytter man to bind *Embedsudnævnelser under Rentekammeret* i registraturværelset med håndskrevne, alfabetisk ordnede oplysninger om – bl.a. – toldembedsmandsudnævnelser i perioderne 1660-70 og 1670-99 (bind 1) og 1699-1730, 1730-46 og 1746-72 (bind 2). Da de bestallingsprotokoller mv., der henvises til, siden har fået bestillingsnumre, er der udarbejdet en nøgle (indlagt i bd. 1), som dog kun dækker perioden 1660-99. Bestallingsbøgerne (Bb) for den følgende tid finder man i VA XII, s. 28. Bemærk især henvisningerne til bilag, da det er her, det mest interessante materiale findes.

Mens henvisningerne 1660-99 vistnok gives udtømmende, har man af en eller anden grund i bind 2 udeladt præcis angivelse af arkivalie og sted, når det drejer sig om en kongelig resolution, og det medfører undertiden, at registeret oplyser en ansættelsesdag

uden nogen som helst kildehenvisning. Man må derfor bevæge sig til registrene til disse resolutioner, som det altid lønner sig at gennemgå. Den første for tiden 1660-1719 er S. Nygårds maskinskrevne *Fortegnelse over Kongelige Resolutioner gennem Rentekammeret*, og dens nummerhenvisninger giver indgang til en række ligeledes maskinskrevne bind med kortfattede uddrag af resolutionens indhold. Herfra kan man evt. gå videre til den originale resolutionsprotokol. For tiden efter 1719 findes et fotokopieret eksemplar af Rtk 11.60-86 fremme i registraturværket, 27 bind *Ekstrakter af Rentekammerets kgl. resolutioner 1720-1843*. De er ikke lette at gå til, idet de blev udarbejdet allerede i samtiden, og især er registrene sjuskede – dog må brugere af den tids kirkebøger kunne overkomme også disse registre. Selve ekstrakterne (dvs uddragene) er nummererede og henviser umiddelbart til resolutionsprotokollen pågældende år (Rtk 2211.75ff), men desuden har senere arkivarer indført oplysninger om hvor evt. bilag findes (normalt i landsdelens renteskriverkontors »kgl. resolutioner og reskripter med bilag«).

Generelt må det siges, at resolutionerne er at foretrække frem for bestallingerne, når begge findes, idet sidstnævnte kun giver en dato for den faste ansættelse, mens resolutionen normalt medtager oplysninger om vedkommendes forudsætninger og måske Rentekammerets anbefaling, samt – hvorom mere senere – oplysninger om konkurrenter i ansøgerfeltet. Senere (under C) vil det også blive omtalt, at en toldmand kunne have kgl. udnævnelse, men ikke bestalling, og så er resolutionsprotokollen jo eneste kilde.

1760-1848. Som en umiddelbar følge af forpagtningerne af provinsens toldopkrævning, der navnlig havde afsløret vanskeligheden ved at kontrollere, at de private administratorer overholdt den restriktive toldlovgivning, blev der 7. januar 1760 oprettet et selvstændigt kollegium for toldsager, kaldt Gene-

raltoldkammeret (fra 1816 Generaltoldkammer- og kommercekollegiet, men her kaldt GtK i hele perioden).

For eftersøgningen af personale betyder dette imidlertid ikke stort andet, end at VA XII skal erstattes af den – dog stærkt forældede – VA II (s. 247-99), og for embedsudnævnelseernes vedkommende kun, at man bevæger sig fra fortegnelserne i bind til en »skufferegistratur« i tre skuffer i registraturværket, og derfra, fra Rtk's bestallings- og resolutionsprotokoller til GtK's tilsvarende. Da dette arkiv endnu ikke er omordnet (bortset fra nogle pakker, der omtales under C), skal protokollerne rekvireres således: GtK, Sekretariatet, A 3, Bestallingsprotokol for Danmark og Norge (1760-71), Bestallingsprotokol for Danmark (1773-1816) eller GtK's danske bestallinger (1816-48), respektive GtK, Sekretariatet, A 1, Resolutionsprotokoller for Danmark og Norge (1760-71), Danske kammers Forestillinger og Resolutioner (1771-73), Danske Forestillinger og Resolutioner (1773-1848), naturligvis med angivelse af det omhandlede årstal. »Hullet« 1771-73 for bestallingsprotokollernes vedkommende er et resultat af Struensees virke, men bindet findes skam – det skal blot bestilles som Rtk 231.9.

Om skufferegistraturer i almindelighed kan det siges, at de efterhånden kan blive mangelfulde på grund af »mus«. Tabene er vistnok ikke foruroligende store, bortset fra den ejendommelighed, at samtlige personer, hvis efternavn begynder med F, er sporløst forsvundet og har været det i flere år. Men ud over dette uheld kan skufferne altså mangle andre, så man må ikke give op, hvis en person, som burde være der, mangler. Derudover udmærker registraturen sig ved den allerede omtalte svaghed, at den oftest kun giver indgang til bestallingsprotokollen (men dette til gengæld meget præcist). Vel er det nyttigt at se denne bestalling, men det må atter anbefales at opsøge forestillingen, som findes via de

registre, der normalt er medindbundet i hver resolutionsprotokol (dog findes særskilte – ekstra? – registre til visse årgange, se VA II, s. 250). I øvrigt skal det nævnes, at når bestallingsprotokollerne med et »D.E.P., litra (bogstav), p. (sidetal)« giver henvisning til de såkaldte Ekspeditionsprotokoller (VA II, s. 255f), er det som regel overflødigt at bestille disse. De er blot en slags kopibøger, der attesterer, at bestallingen er afsendt kort tid efter udfærdigelsen. Nyttigere havde en henvisning til resolutionsprotokollen været. De til dette sæt af protokoller hørende »Ekstraktprotokoller« omtales i afsnit V.

1848-1932. Efter enevældens afskaffelse henhørte toldvæsenet under Finansministeriet, dels umiddelbart (1848-54) og dels gennem Generaltolddirektoratet (1855-65 og 1902-19), Generaldirektoratet for skattevæsenet (1865-1902) eller Departementet for Told- og Forbrugsafgifter (1919-). I Guide II, I er alt væsentligt vedrørende vor periode omtalt samlet side 383-93 og 400-06, dog med henvisning til s. 350f, Finansministeriets sekretariat, i hvilket forestillingsprotokollerne (= resolutionsprotokoller) findes. Mens disse altså fortsat findes i en statelig række 1848-1980, ligger det tungt med bevarede bestallingsprotokoller. Ud over kladder fra 1848 og 1856-57 findes kun en samling, indsendt til den såkaldte konfirmation 1848. Dermed menes, at de kgl. udnævnte embedsmænd skulle have bestallingen fornyet i anledning af kongeskiftet. Også i Rtk og Gtk findes tilsvarende protokoller med »konfirmationsbestallinger«, og deri kan man i heldige tilfælde finde den oprindelige udnævnelsesdato, hvis en eftersøgning på selve tidspunktet har været forgæves. Mangelen på bestallingsbøger kompenseres i øvrigt af toldkontorenes, efter 1865 toldekspeditions-kontorenes kopibøger (med registre), se Guide II, I, s. 387-89.

Det er vel i øvrigt kun, når man har et påtrængende behov for at kende baggrun-

den for en persons udnævnelse, man overhovedet vil benytte sig af disse arkivsager. Bortset fra nogle få ansættelser 1848-53 kan samtlige jo nu findes i trykt litteratur, ligesom de personaleakter, der omtales i afsnit V, i udstrakt grad overflødiggør al anden efterforskning.

For det *slesvigske personales* vedkommende er det sværere at give fyldestgørende henvisninger, bl.a. fordi administrationsforholdene var væsentlig anderledes her, især før 1713. Indtil da hørte Åbenrå og Tønder under den gottorpske hertug (hvorfor der endnu beror sager vedrørende toldvæsenet i det slesvig-holstenske landsarkiv på Gottorp¹³), mens de andre byer var kongelige eller fællesregerede. Desuden synes det, sammenlignet med kongeriget, at have været mere normalt med toldforpagtninger i denne tid. Hvor tolden opkrævedes på normal vis ved embedsmænd, kan disse dog indtil 1760 søges i Rentekammerets tyske afdeling, som endnu savner sin VA, men er udmærket registreret i en såkaldt »folioregistratur« i registraturværelset (jvf. Guide I, I, s. 389ff). Det er en stor sort sag med nummeret 191, og den fortæller, at bestallinger 1670-79 skal søges i Rtk 212.93-94 via dets registre og 1680-1700 gennem de ovenfor omtalte bind med navneregistre. Efter 1700 benyttes tyske afdelings egne ekspeditions- og bestallingsprotokoller (B 22 og B 31) med registre. Resolutioner findes i B 1 og B 2, også med registre. Alt naturligvis udarbejdet på tysk.

Ved forandringen i 1760 kom også Slesvigs toldvæsen under Gtks ressort, og selv om man opretholdt en sontring mellem danske og tyske afdeling, blev sagerne dog i nogen grad samlede, ligesom den omtalte VA II også er dækkende for sager på sekretariatsniveau; de slesvigske toldkontorer (jvf. Guide I, I, s. 432ff) er derimod ikke medtaget.

For tiden 1760-1847 findes i Gtk en række forestillinger vedrørende hertugdømmerne, hvortil der findes 7 bind registre (se VA

II, s. 250). Desuden henledes opmærksomheden på en pakke om toldembedsmænd i Slesvig-Holsten 1826-38 (Guide I,1, s. 442) samt på de slesvigske toldregnskaber, der er bedre registreret end de kongerigske (skuffe 83, jvf. Guide I,2, s. 715) og som dækker perioden 1654-1864. De almindelige toldsager 1852-64 synes derimod mangelfuldt bevaret, jvf. Guide II,1, s. 387, men også her kompenseres mangelen ved de personaleakter, som senere omtales.

Endelig mindes der igen om, at toldforvaltstillingerne hyppigt var forenet med embedet som amtsforvalter (jvf. Titelfortegnelsen under A), og det indebærer, at yderligere personalia kan findes i Tyske Kancellis indnrigske Afdeling (se VA VII, f.eks. s. 65ff).

B. »Mellemlidergruppen«

Kilderne til denne gruppe ansatte på toldkamrene er nogenlunde identiske med de foregående, og forskellen mellem A og B (efter 1660) kan vel bedst formuleres således, at mens en A-person skal kunne findes, behøver det ikke være tilfældet med en B-person. Normalt synes dog overbetjente at være forsynet med bestalling, og om gruppen af strandvisitører, grænsebetjente og lignende, gælder det, at deres embeder oftest var »designede« ved en kongelig resolution, hvilket indebærer, at første mand i stillingen havde udnævnelse, men ikke nødvendigvis hans efterfølger.¹⁴ Samtidig kan man i flere tilfælde støde på hele bundter af nye ansatte, f.eks. korpset af strandridere 1. september 1680 (Rtk 2213.103, fol. 38), de 8 strandinspektører og 25 strandvisitører 24. marts 1716 (Rtk 2211.66, s. 323 og 677) og 13 nye strandkontrollører 12. februar 1765 (GtK res. 18/1765). Det gør det i øvrigt særligt påtrængende ikke at nøjes med bestallingen, som skufferne henviser til, for kun i resolutionen vil man kunne finde den historiske baggrund

for betjentens udnævnelse og formålet med hans virksomhed.

I 1851 blev personalet i denne kategori placeret i lønklasse III, og da det var og forblev almindelig regel, at embedsmænd i de 3 øverste lønklasser udnævntes af kongen, skulle der heller ikke for den følgende tid være behov for andre kilder end de under A nævnte. Eftersom arbejdsområdet var reduceret betydeligt med konsumtionens bortfald, blev antallet af overbetjente – kontrollører – stærkt reduceret, men da man samtidig afskaffede den dobbelte ledelse på mange toldkamre, erobrede gruppen en del stillinger i kassererkontorerne som oppebørselskontrollører.

C. Fra underbetjente til assistenter

Det er tidligere bemærket, at underbetjentgruppen udgjorde en så stor del af toldvæsenets ansatte, at sandsynligheden taler for vor »tolders« tilhørsforhold til denne »besværlige« kategori. Det gælder dog ikke tiden før konsumtionsforordningen 1671, da der knap nok fandtes C'ere, og først fra 1696 gjorde de sig gældende inden for etaten i et større antal og kun i København. Det vil derfor være naturligt at indlede omtalen af deres ansættelsesforhold med disse københavnske betjente, og det gøres ret udførligt, da emnet er af almindelig toldhistorisk betydning som forklaring på nogle forskelle i vilkårene, der rækker frem til 1851.

Fra starten, altså da forpagtningen af hovedstadens konsumtion ophørte,¹⁵ lod kongen de københavnske toldinspektører foretage alle ansættelser efter deres eget forgodtbefindende og bevilgede blot en rund sum til deres aflønning, oprindeligt 2400 rd og i 1733 (16. februar) forhøjet til 2700 rd. Personalet er følgelig ikke centralt registreret, men toldforvalter J. Thaulow er dog i sit omfattende indsamlingsarbejde af toldpersonalia

stødt på nogle fortegnelser, som han i vel bearbejdet form har offentliggjort i artiklen »*Det københavnske Toldpersonale ved Midten af det 18. Aarhundrede*« i *Maanedsskrift for Toldvæsen* (MfT) 1924, s. 73-91. Kildehenvisningen er mangelfuld, men hans lister - og flere end de trykte, bl.a. en mængde »tro-skabseder« - findes i Rtk 2241.188. Næppe alle, men mange betjente fra 1696-1742 kan identificeres ved gennemsøgning af denne pakke, suppleret med Rtk 2215.321.

En fyldig omtale af den gængse praksis ved Københavns told- og konsumtionsvæsen blev givet af Rentekammeret i en forestilling til kongen 29. marts 1751. Underbetjentene var, forklarede man, hidtil blevet antaget af toldinspektørerne inden for den nævnte ramme, og man havde på det sidste haft 62 betjente ansat for pengene, hvilket antal inspektørerne »efter handelens nuværende beskaffenhed eragter fremdeles at være uomgængelig fornødent, når alle poster behørigt skal besættes«. Af disse 62 betjente havde kun 51 hidtil fået løn, nemlig 7 a 80 rd, 11 a 70, 13 a 66 $\frac{2}{3}$, 1 på 43 $\frac{1}{3}$, og 19 a 40, i alt 3000 rd. De øvrige 11 fik ikke betaling af kassen, men »tjener per avance«. Da imidlertid tilsynet nu var så vidtløftigt, at overbetjentene ikke selv kunne være til stede overalt, var det højst fornødent, at underbetjentspladserne blev besat med pålidelige folk, »ligesom vi og for Eders majestæts tjeneste allerunderdanigst holdt [det] mere konvenabelt at forunde enhver af disse behøvende betjente noget i gage, som både kunne opmuntre og desto mere forbinde dem til at iagttage deres pligt«. Man bad derfor om yderligere 440 rd til lønning af de 11 sidste, men foreslog ellers ingen forandringer.

Dette såre beskedne ønske blev imødekommet 6. april 1751, og dermed forsvandt altså de ulønnede, men kongen tog anledning af sagen til at bestemme, at inspektørerne nu skulle indgå til Rentekammeret med forslag, når nye betjente skulle ansættes. De ville her-

efter blive *udnævnt af kongen selv*. Dette indebærer, at man herefter kan finde selv underbetjente af C-klassen i de kgl. resolutioner, først under Rtk og efter 1760 under Gtk, og i rentekammerperioden får man tillige oplysning om navn og dato i registerbindet med embedsudnævnelser 1746-72. Men som nævnt under A altså ikke direkte henvisning til den resolutionsprotokol, hvori udnævnelsen med begrundelse (f.eks. en navngivet betjents dødsfald) findes. Desuden skal det understreges, at til selve den omtalte resolution fra 1751 (Rtk 2211.114, nr 94) findes en »designation« over de 62 betjente, der fandtes i København pr 15. februar 1751 med ansættelsestidspunkt (måned og år) og løn; fortegnelsen er dog kun vedlagt kopien i Københavns renteskriverkontors kopi af resolutionen, Rtk 2241.22, nr 94. Mange af disse betjente går i øvrigt igen fra Thaulows artikel i MfT, og da han supplerede med andet stof heri, er den værd at konsultere, hvis man finder en eftersøgt i designationen.

Kort efter, 9. november 1751, blev aflønningssystemet radikalt ændret.¹⁶ Man arbejdede nu med 5 lønklasser på hhv 40, 50, 60, 70 og 80 rd årligt »således at fremtidig hver oprykning bliver på 10 rd«. I 1767 var antallet af underbetjente eller visitører steget til 72, men da »lønpuljen« kun var hævet til 3760 rd, var konsekvensen, at de fleste måtte nøjes med blot 40 rd om året. Generaltoldkammeret ønskede derfor summen hævet til 5200 rd og alle betjente tildelt en gage på 65 rd. Dette blev bevilget 19. maj 1767, og endnu engang bekræftede kongen den omtalte ansættelsesmetode. To år senere mødte man imidlertid op med den indvending, at en kgl. resolution ikke var tilstrækkelig, visitørerne måtte også have virkelig bestalling, da den »giver disse toldbetjente nogen mere anseelse udi deres forretninger og forbindtlighe med troskab at gøre deres tjeneste«. Og kongens beredvillige svar den 21. februar 1769 lød da på, at »alle visitører skal på lige måde som

alle toldbetjentene ved toldstederne i Danmark herefter forsynes med vores bestalling«. Endnu en gang forbedres dermed mulighederne for at finde og identificere det københavnske underbetjentpersonale, idet de nu også optræder i Gtks omtalte skufferegistraturer, og for deres vedkommende henvises der normalt til såvel resolutionsprotokolten som bestallingsbogen (jvf. præsentationen af skufferne unde A).

Ud over disse protokoller findes en uhyre nyttig kilde til C-personalet i København ved denne tid. Den kan bedst rekvireres på følgende måde, der afviger lidt fra VA II's angivelse (s. 259): GtK, Sekretariatet, D 2, Regnskab for undertoldbetjentenes gage 1782-1833. Årstallene er dog misvisende, idet regnskabsbogen er anlagt 1752 og (i løse bilag) afsluttet 1836. Fra 1787 indeholder den årlige lister over de ansatte, sjældent særligt indholdsrige, men under alle omstændigheder med dokumentation for en persons ansættelse i etaten. For eksempel kan det – alene med brug af denne kilde – ses, at Jens Lorentzen blev beskikket ved kgl. resolution 16. april 1788 og indtrådte som nr 87 i aldersfølgen med 80 rd i løn. I 1794 var han avanceret til nr 64, og da betjent Hurtigkarl døde 19. november, kom Jens op blandt dem, der tjente 85 rd om året. 1799-listen har ham som nr 29, men 23. januar 1800 døde han og kom altså ikke videre i systemet. Hans enke fik lov at hæve løn indtil 12. februar, da en ny mand overtog den afdødes plads – i bunden af listen, forstår sig.

Kongens sammenligning den 21. februar 1769 mellem de københavnske visitører og »alle toldbetjentene ved toldstederne i Danmark« holder naturligvis ikke vand et sekund. Visitørerne blev jo her holdt op mod provinstoldstedernes ledere, mens deres virkelige kolleger, konsumtionsbetjentene, endnu var privat ansatte. Og da man så fra 1. januar 1779 fik også dem ind under statsstyret, gentog historien fra København anno

1696 sig: Man overlod det til de nyansatte konsumtionsinspektører og forvaltere at udnævne betjentene, og dermed er de ligesom forgængerne i København vanskelige – eller endog sværere – at identificere. Om Generaltoldkammeret forlangte underretning om personalet vides ikke bestemt, men i hvert fald fra Odense foreligger der dog indberetninger om de ansatte, dels en større i 1779 og siden nogle enkelte, når en ny betjent blev udpeget.

Disse indberetninger er blot ikke let tilgængelige, da de skal findes blandt Gtks told- og konsumtionskontorers almindelige journalsager, og kun for perioden 1779-91 foreligger en rigtig god registratur (skuffe 53 i registraturværelset). Blandt de regionalt opdeltte kontorer er i denne periode de to konsumtionskontorer de vigtigste: 223 Sjællandske og Lollandske konsumtionssager 1779-91 og 224 Jyske og Fynske konsumtionssager 1779-91. Hvert kontor indeholder nogle kopibøger og journaler (med navneregistre) og en række pakker med journalsager (indkomne breve), men det er ikke altid nok kun at gennemgå registeret under eftersøgtes navn; ofte skal man kende navnet på inspektøren eller forvalteren på tjenestestedet (lettest at finde i Hof- og statskalenderen). Men derefter vil man f.eks. i journal GtK 224.020 kunne se, at inspektør Koch (Odense) den 6. januar 1779 indsendte »kopi af betjentinstrux for 15 betjente« (jn. 52) og 27. marts 1779 yderligere én (jn. 427). Under disse journalnumre ligger Kochs anmeldelser om de ansatte betjente i pakkerne GtK 224.034 og 224.037.

Efter 1791 blev told- og konsumtionskontorerne sammenlagt til hhv Københavns, Sjællands og Lollands, Fyns og Århus stifts, og Jyske told- og konsumtionskontor, men fordelingen undergik flere ændringer i de følgende år. Dette er alt omtalt i VA II, s. 271-74, efter hvilken man bestiller kopibøger (over Gtks udgående skrivelser), journaler

(over indkomne breve) og siger. Det er besværligt, men eneste mulighed for at finde C-betjente til et stykke ind i 1800-tallet. Lidt enklere bliver det, når man i de nedenfor omtalte lister har fundet et ansættelsestidspunkt, idet man så straks kan bestille journalen og kopibogen for det pågældende år. I registrene til disse bøger lønner det sig i øvrigt fortsat at gennemgå skrivelserne fra og til toldstedet, hvor han var ansat. Det er ikke altid, der henvises til ham under hans eget navn, ligesom det sikkert stadig forekommer, at en betjent bliver ansat helt uden korrespondance med GtK.

Op i 1800-tallet bliver det hele til gengæld meget lettere, for nu løser *konduitelisterne* så godt som ethvert problem. Påbudet om at udarbejde årlige lister over de ansatte stammer vistnok fra før 1796, og året efter blev inspektørerne mindet om »at indgive ved hvert års udgang en konduiteliste over alle opsynsbetjentene, på det at kammeret kan blive underrettet om, hvorledes enhver opfører sig«. ¹⁷ Det sidste vender vi tilbage til, men først skal placering og omfang præciseres:

Listerne for 1803-48 rekvireres fra GtK, Sekretariatet, D 2, Konduitelister (årgang). Det bemærkes, at VA II nu ikke længere er aktuel (se s. 259), idet der er 16-17 pakker og den regionale opdeling er ophørt. Angivelsen af yderår snyder imidlertid lidt, for i den første pakke for 1803-18 findes kun én liste – fra Rudkøbing – fra 1803. I 1804 kommer Fåborg, Kerteminde, Middelfart og Nyborg til, og fra 1806 er alle 9 fynske byer repræsenteret. Derefter følger Ribe stift (med bl.a. grænsetoldvæsenet) i 1810 og i 1817 Sjælland og Lolland-Falster. Den sidste udvidelse skyldtes en ordre fra 18. maj 1816 om »i stedet for den konduiteliste, der hidtil er befalelet« at afgive »en forklaring om de ved told- og konsumtionsstedet værende tjenstgørende betjente«. Forskellen er ikke til at få øje på, men det fik altså sjællænderne gjort vågne og

i 1822 også jyderne (med den nævnte undtagelse vedr. Ribe stift, ligesom der er en liste fra Horsens allerede 1818). Men så længe skal man altså vente, før provinsen er helt dækket ind. (Det bemærkes, at der ikke foreligger konduitelister fra Øresunds toldkammer. Bornholm kom vistnok med samtidig med Sjælland, men det er en lapsus fra min side, når jeg ikke kan sige det med sikkerhed).

Hvad konduitelisterne indeholder af saglig information anskueliggøres bedst med et eksempel i tilslutning til det gengivne skema. Om P.W. Moser vil man i den trykte litteratur kun kunne finde, at han var underbetjent i Ålborg 1847, at han overlevede »reduktionen« og endda fik bestalling som toldassistent 1. juni 1851, at han blev forflyttet til Randers 2. februar 1858 og at han fik kgl. afsked »i nåde og med pension« herfra 21. april 1860 (C.S.). Nu kan vi – og det endda alene ud fra Ålborgs konduiteliste 1846 – supplere med følgende: 42 år, konstitueret underbetjent i Bogense 10. august 1825, forflyttet til Svendborg 1. januar 1827, underbetjent i Varde 10. maj 1828 og konstitueret i Ålborg 1. juli 1830. Som nævnt i Vejledningens start kan hans fødested ikke ses, men når man ved, han var i Ålborg 1845, er det let at konstatere, at han skulle have ladet sig føde i Kalundborg o. 1804. At hans tilværelse havde været mere end almindeligt omflakkende, fremgår også.

Konduitelisternes andet og mere personlige indhold skal vi ikke komme nærmere ind på, men der er grund til at »advare« slægtsforskeren, hvis han eller hun er meget øm over sine forfædres renommé. Der *kan* være barske bedømmelser af betjentens egenskaber og adfærd i listerne; især er det mit indtryk, at overkontrollørerne (se nedenfor) ikke lagde fingrene imellem, hvorimod toldstedets egne ledere var underlagt det modsatrettede hensyn, at alt for negative udtalelser i nogen grad faldt tilbage på dem selv og deres mang-

Forklaring

om de ved N. N. Tolds eller Consumtionssted tjenstgiørende Betiente, med Oplysning om de underordnede Betientes Forhold og Conduite i Tjenesten, deres Duelighed og Kundskaber, samt om de sig der opholdende pensionerede og afstedigede Tolds eller Consumtions-Betiente.

Fulde Navn og Tjenestestilling.	Betjefter den ... Kar....	Alder.	Egenskab Constitution.	Indrømmelse og Sædelighed.	Udførelse af Tjenesten, Paa- tidelighed og Conduite.	Færdighed i at skrive, regne, Vares Kundskab eller deslige derer nyttig for Told- eller Consumtionsvæsenet.	Om Betjenten i Karet har havt uforandret Post, og da hvor, eller afsejende Poster.	Har de tillige anden Tjeneste end Toldvæsenet, og da hvilken, eller nogen Slags Mærkingsbrev.	Forrige Stilling i Kongeslig Tjeneste, samt Kar og Datum, naar dertil ansat.	Almindelige Anmærkninger.

Nota. I Slutningen anmærkes:

- a. om Betjentenes Antal er complet eller Pladser ledige, eller og ved Constitution besatte.
- b. om de sig under Tolds eller Consumtionsstedet opholdende pensionerede Tolds eller Consumtionsbetiente, deres Navne, og med hvilken Pension, med Oplysning om de have Pension efter Kongelig eller Tols legii Resolution, som da citeres.

(*) 14

14 §. Ved Oppebørslerne og Bogføringen haver Inspecteuren alene at paasee den udvortes Orden, at Expeditionerne gaae frem i behørig Orden og med muligst hurtighed, saa at Ingen utilbørligen opholdes, at alle Expeditionerne betimeligt føres til Bogs, og at Extracterne over Oppebørslerne stemme overeens med Bogerne. Befindes noget herimod at foregaae, gior Inspecteuren fornøden Erindring, og hvis denne ikke agtes, indberetter han herom til Kamret.

Extracterne vedkommende, anmærket Side 349.

lende lederegenskaber. Ikke alle havde dog blik for dette.

Det synes også at være denne bihensigt, den personlige bedømmelse, der forårsager manglen på konduiteforklaringer fra Københavnen endnu nogle år, efter at provinslisterne blev komplette. Med det store antal betjente spredt over staden kunne inspektørerne ikke opnå et så godt kendskab til den enkelte, at de kunne udtale sig, og man holdt derfor fast ved den omtalte regnskabsbog. Men i foråret 1836 foreslog havnekontrollørerne, at de og

port- og maleværkskontrollørerne kunne afgive de fornødne forklaringer, og efter megen betænkningstid blev ideen accepteret af GtK 12. november 1836. Fra 1837 kan man derfor finde en personaleliste med 3 bilagte kontrollørforklaringer som en direkte forlængelse af regnskabsbogen. (Også i provinsen fik kontrollørerne sidenhen (ved cirkulære 25. februar 1845) ordre om at udtale sig).

I eksemplet P.W. Moser stødte vi på en betegnelse, som det volder nogle problemer at bestemme det nøjagtige indhold af: »Kon-

stueret«. En foreløbig teori, der her fremsættes for første gang, bringer ordet i sammenhæng med en anden nyskabelse fra begyndelsen af 1800-tallet: de *militæres fortrinsret* til stillinger i betjentklassen. Dette ofte omtalte fænomen er tillige af betydning, fordi der herved åbnes for nye muligheder for at finde ansættelsestidspunkter og omstændigheder.

Ideen har sådan set Struensee som ophavsmand; i hvert fald var det ved befaling af 25. marts og 7. august 1771, det bestemtes, at »personer af militæretaten« skulle bringes i forslag, når underbetjentposter i København skulle besættes. Princippet var ikke populært, og efter Struensees fald fik GtK den 12. august 1773 udvirket, at kammeret »ved forefaldende vakanser skal foreslå duelige subjekter af alle stænder uden forskel, enten de henhører til civil- eller militæretaten«. Bestemmelsen vendte imidlertid tilbage 18. maj 1804, men da man anstændigvis måtte undlade at bortvise en højt fortjent underofficer til et lille »provinshul« (undskyld!), var deres fortrinsret indskrænket til visse større byer. Reglerne herfor er ikke analyseret nøjere, men det ses, at listen f.eks. blev udvidet 6. marts 1816 med Århus, Fredericia, Horsens, Kolding og Randers.¹⁸ Da toldkalenderen 1847 nøje specificerer, hvor generaladjudanten havde indstillingsret til ledige stillinger, kan de øvrige provinssteder bestemmes som: Ålborg, Bornholm, Fåborg, Frederikssund, Helsingør, Hillerød, Holbæk, Kalundborg, Køge, Korsør, Nakskov, Næstved, Odense, Præstø, Ringkøbing, Ringsted, Roskilde, Rudkøbing, Skælskør, Slagelse og Landtoldgrænsen. I alt skulle 250 ud af 524 provinsstillinger nu besættes på denne måde.

Betydningen af denne bestemmelse for personaleeftersøgningen er mærkbar på flere områder. Først noteres, at da konduitelisterne giver oplysning om officerskarrieren, kan man herfra komme videre i de militære arkiver, men det ligger uden for denne Vej-

lednings område. Dernæst fremgår det, at officererne blev udnævnt »efter indstilling«, og af kongen personligt. Egentlig hed det »ved kongeligt reskript«, men i praksis blev det overvejende »ved kgl. resolution«. I hvert fald viser en stikprøve, at de valgte betjente, der blev udnævnt ved reskript, kan findes i resolutionsprotokollen og dermed i GtK's *skufferegistratur* (se under A). Mens der omvendt i GtK, Sekretariatet, A 1, Reskriptprotokol 1828-33 (længere rækker den ikke trods VA II's angivelse nederst s. 249), især er tale om udnævnelser af ikke-militære, f.eks. i 1833 en møllebygger og en skibskaptajn til poster i Køge.

Endelig blev den normale ansættelsesprocedure gjort meget langsom. Inspektøren kunne ikke mere besætte en ledig plads fra dag til dag, men måtte indberette afgang og vente, enten på en udsendt soldat eller evt. – som i Køge – en civil, fordi ingen afskedigede af militærstanden stod på ventelisten. Eller på den tredje mulighed, tilladelse til selv at ansætte en betjent. Under alle omstændigheder fik han for en kortere tid et mandskabsproblem, som han løste ved at ansætte en betjent midlertidigt, *konstituere* en mand, som altså enten måtte afgå, når resolutionen forelå, eller forblive i fast ansættelse, hvis heldet var med ham. Hvad der imidlertid virker forbavsende i denne periode – ca. 1820-40 – er de mange konstitueringer i byer, hvor man egentlig ikke behøvede at vente på en kgl. resolution. F.eks. kunne den nævnte P.W. Moser vel ansættes uden videre i Bogense 1825, ligesom den i forrige afsnit omtalte Carstens heller ikke stødte på bestemmelsen i Svendborg 1837-38, og dog blev han konstitueret. Ud over, at toldstederne fra 1816 blev pålagt den yderste sparsommelighed (og konstituerede betjente var sikkert billigere i drift), mangler en forklaring.

Senere får vi en, men den kan næppe gøres gældende så tidligt. Den hænger sam-

men med de forventninger, man fra begyndelsen af 1840'erne nærede om, at konsumtionens dage var ved at være talte, for med konsumtionen ville også behovet for megen arbejdskraft ophøre. Det førte dels til, at kongen nølede længere og længere med at besætte ledige pladser, og dels til en ny særordning for København. Her var i 1847 81 betjente – nu toldassistenter – forsynet med bestalling, mens 35 var »kgl. konstituerede«. Man ville altså ikke fravige princippet om, at alle skulle have kgl. udnævnelse, men de assistenter, der blev antaget efter ca. 1843, har fået forbeholdet indføjet i deres ansættelsesbrev. (Om man så, da loven om afgiftens ophævelse endelig kom, kun fyrede konstituerede betjente, er ikke undersøgt).

Hvad betyder så dette problemkompleks om konstitueringer for den personalhistoriske undersøgelse? Intet i København, for de »fast konstituerede« assistenter kan stadig findes gennem skufferegistratur og resolutionsprotokoller. Men i provinsen var praksis meget vaklende, når det gjaldt spørgsmålet, om de skulle i konduitelisten eller ej, og meget ofte mangler de. Det gælder Carstens i Svendborg 1838, og det gælder også en betjent i Odense, som er gjort til genstand for en lille undersøgelse. J.M. Rick er ganske vist med i årets liste, da han blev fast ansat 1. november 1838, men det fremgår ikke, at han blev konstitueret i stillingen allerede 31. marts. Denne oplysning skal findes GtK's Fynske kontors korrespondancesager for det nævnte år, hvilket jo også er naturligt, da inspektøren som nævnt skulle give meddelelse om den ledige plads. Derimod findes intet indført i journal og kopibog om den meddelelse, at ingen militær person stod for tur, og at Rick derfor måtte få fast ansættelse. Der er heller ikke i de samme arkivalier fundet noget om Carstens, idet Svendborg stod uden for rækken af byer med pligt til at indberette ledige stillinger. Hans konstitueringsdato står derfor stadig åben; Ricks er fundet med noget besvær, og

endelig huskes det, at Moser fik sine datoer med i Ålborgs konduiteliste. Situationen er altså særdeles flydende.¹⁹ – Først ved cirklære 6. december 1842 blev det pålagt toldstedets ledelse at orientere overkontrolløren om ansættelse af underbetjente, men eftersøgningen af skrivelser til denne skal foretages på landsarkiverne, hhv i København og Viborg.

Med konsumtionens bortfald, da man omsider nåede så vidt, blev hele landets C-gruppe, nu 4. lønningsklasse, bragt under fælles vilkår, og strengt taget ophørte behovet for andet end ganske kortvarige konstitueringer. Imidlertid havde man vænnet sig til ideen med to assistentklasser, og skønt man nu ikke længere imødeså masseafskedigelser, bestemte man, at kun de 200 »ældste« assistenter i landet skulle have kgl. bestalling, hvilket de fik 1. juni 1851 (jvf. ovenfor under omtalen af C.S.). Resten måtte nøjes med at være beskikket af ministeriet eller direktoratet, indtil de senere – ofte mange år efter udnævnelsen – fik bestalling. De omtalte anciennitetslister for 4. klasse har sammenhæng med dette oprykningssystem.

Fra konduitelisternes egen »historie« i disse år noteres, at man 12. januar 1841 forlangte »fuldstændig oplysning om, hvorledes de enkelte betjente i årets løb har været fordelt til de forskellige forretninger«. Enkelte steder tog man påbudet meget bogstaveligt, således foreligger der fra Vordingborg 1841 et hæfte, hvori man omtrent time for time kan følge betjentenes arbejde året igennem, og også flere andre lister er i nogle år usædvanligt fyldige, men mange steder sad man naturligvis orden overhørig, og i 1853 ophævedes den. Samme år ophævedes en bestemmelse fra 1844 om, at listerne skulle give oplysning om, »hvad enhver ansats faste gage, tillægsprocenter, indkomst ved anholdelser og andre accidenser årligt udgør« – dog kan det konstateres, at sådanne meddelelser findes endnu (eller igen) 1870-72, jvf.

nedenfor. Større rækkevidde fik en bestemmelse fra 6. december 1842, hvorefter landsdelenes overkontrollører (efter 1847 overtoldinspektørerne, jvf. Titelfortegnelsen) skulle bidrage med bedømmelser, ikke alene af det underordnede personale, men også af toldstedernes chefer – absolut underholdende læsning for folk med sans for det grovkornede. I øvrigt bør det vel i denne forbindelse præciseres, at konduitelisterne altid havde indeholdt oplysninger om samtlige ansatte, altså blot med udeladelse af »konduite« for A'ernes vedkommende.

Flere oplysninger om listerne gives under D og P, men her skal det nævnes, at listerne først fik deres foreløbige dødsstød 30. december 1918, da det bestemtes, at de før indsendelsen skulle gøres tilgængelige for de pågældende, der måtte kvittere for »at være gjort bekendt med det om ham – hende – anførte«. Dermed mistede konduitelisterne deres største umiddelbare interesse for de overordnede i Direktoratet, og allerede 31. december 1919 blev de afskaffet.

Det beklagedes næppe af en eneste ansat på lavere niveau, men for en hårdhudet slægtsforsker betyder det ophøret af en kilde med et stærkt personligt præg. Såfremt interessen kun går på de objektive data, er bortfaldet af mindre betydning, da næsten alt relevant jo siden 1871 blev trykt i personalehåndbogen. Men da man altså skal bruge dem så længe, i det mindste som genvej til C.S.'s data, er det nødvendigt at vide, at listerne holdt flyttedag i 1849. Som bemærket under A er der ingen særligt omfattende arkivsager bevaret i Generaltolddirektoratets sekretariat, men det skyldes kun, at man indrettede de såkaldte *Gruppeordnede Toldsager*, og denne samling er til gengæld særdeles omfattende. En god registratur forefindes, men skal lånes hos læsesalens vagthavende arkivsekretær, som beredvilligt udlæverer den til gennemsyn og udskrivning af bestillingssedler. Desværre vil det i fremtiden

gælde, at sagerne først kommer på læsesalen et par dage senere, idet alle gruppeordnede toldsager – også de for slægtsforskeren nyttigste – for nylig er flyttet til fjernmagasinet i Glostrup.

Med denne beklagelige kendsgerning for øje må det dog ikke afskrække nogen fra at rekvirere nogle af de i det følgende omtalte og meget nyttige kilder. Først og fremmest altså *Gruppeordnede Toldsager* (herefter: Grp) 2,41 Konduiteforklaringer 1849-1919, der fylder 1 bind og 55 pakker. På grund af omfanget og magasineringen er kun årgangene 1870-72 gennemset til brug for denne Vejledning, og de bekræfter, at listerne beholdt deres informationsniveau for 4. lønningsklassens vedkommende, og nu også som regel oplyser om ægteskabelig stilling og antal børn. Sammenlignet med personalehåndbogen er der altså mere at hente på dette punkt, ligesom lønningsoplysningerne er fyldigere – de trykte kilder meddeler jo ikke, hvad assistenten kunne hente hjem i »procenter«, »diæter« osv. (se mere herom under D). På et eneste område var konduitelisterne sært tilbagestående i 1871: kun den ansattes alder er opgivet, mens håndbogen indførte en præcis fødselsdato fra starten.

Blandt de mange andre, men i forhold til konduitelisterne dog mindre vigtige personalesager i hovedgruppe 2 – se registraturen s. 5-9 for yderligere inspiration – skal det nævnes, at Grp. 2,31 trods den lovende titel »Fortegnelser over toldemheds- og -bestillingsmænd 1813-51« i 6 bind, kun indeholder nyttige landsdækkende oplysninger i bind 2,31,1 (som altså kan bestilles separat) og kun for årene 1811-18 (hvor konduitelisterne jo mangler flere steder). Bind 2,31,3 svarer nogenlunde til C.S. 5/1851 (se ovf.), dog er også ansættelstidspunkterne nævnt her, ligesom fortegnelsen er ajourført $\frac{1}{2}$ års tid. De øvrige 4 bind (2,31,2 og 4-6) handler især om københavnsk personale 1813-50, men også personalet i Helsingør og på Bornholm præ-

enteres i perioden 1813-41, ligesom Øresunds toldkammer er med 1813-21.

(Et supplement til disse bind, som findes »hjemme« i Rigsarkivet, udgør pakken Gtk, Sekretariatet, D 2, Diverse vedr. Generaltoldkammerets personale 1793-1845, som indeholder en del kladdeagtigt stof om ansættelser og afskedigelser af betjente, især fra 1820'erne frem til ca. 1840, meget af det opsamlet i forbindelse med de omtalte problemer omkring militæres fortrinsret. Mindre værdifuld, men heller ikke helt uden interesse for den meget ihærdige, er bindet Gtk, Sekretariatet, C 3, Dansk indstillingsprotokol 1816-41, der oplyser om ledige posters besættelse og i flere tilfælde om stillinger, hvortil en betjent er anbefalet uden at komme i betragtning. Bindet har navneregister. Tilsvarende findes et par temmelig uoverskuelige pakker med oplysninger om »døde, afskedigede eller forflyttede embedsmænd og underbetjente« og »de i deres sted ansatte«, især fra a) Jylland og Fyn 1840-45, og b) Jylland 1825-40 + Jylland-Fyn 1845-60 (a: Gtk, Sekretariatet, C 3, Fortegnelse over afgåede embedsmænd og betjente 1841-45, (VA II, s. 257); b: Gtk, Danske told- og konsumtionskontorer, B 2, Fortegnelser vedkommende embedsmænd og underbetjente 1838-40 [!], (VA II, s. 279)). Øresunds toldfolk omtales desuden i Gtk, Sekretariatet, D 2, Forklaringer over Øresunds toldkammers embedsmænds indkomster 1817-40 (VA II, s. 259)).

Hvad *krydstoldvæsenets* personale angår, adskilte hverken C'ernes eller det øvrige personales ansættelsesvilkår sig afgørende fra de omtalte, men det var – som flere gange bemærket – et »væsen«, der ofte blev glemt, og heller ikke konduitelisterne danner nogen undtagelse: heri findes krydstolderne først medtaget fra 1845, men allerede 1847 mangler de igen. Der står dog her en anden kilde til rådighed for væsenet – foruden bogen om samme, se note 2 – nemlig Grp. 4,63 med hele 109 arkivenheder. Af registraturen s. 22f

fremgår bl.a., at der findes 2 pakker (84-85) med personalia 1851-64 og desuden konduiteforklaringer fra 1851-64 i pk 79-80. Disse årgange synes altså at være udtaget af den almindelige samling i Grp. 2,41, men omvendt er de ikke konsekvent blevet efterladt på stedet i den efterfølgende periode fra 1864, idet der i årgangene 1870-72 kun findes en liste for 1872.

C-gruppen i *Sønderjylland* var næppe særlig talrig på grund af denne landsdels frihed for konsumtion, men det er naturligvis en ringe trøst, hvis man alligevel er på jagt efter en sønderjysk toldbetjent. Ud over de kilder, der kan findes i VA II – jævnfør omtalen under A – må det her beklages, at der ikke synes at eksistere slesvigske konduitelister, selv om indsendelsen af sådanne gjaldt fuldt så vel for hertugdømmets embedsmænd som for kongeriget.²⁰ Mangelen kan muligvis afhjælpes gennem Grp 2,76, men denne pakke, der indeholder sager, »Slesvigske toldkontor og toldfunktionærer vedr.« [1815]-1865, er ikke set. I øvrigt bemærkes, at Hof- og statskalenderen indtil 1840 med et † markerer, at toldbetjente i herugdømmerne »ikke har kongelig bestalling, men er ansat af Generaltoldkammeret«. Dermed indikeres, at udnævnelser normalt skal kunne findes i Gtk's arkiv. Det er dog ikke let at finde oplysninger om det underordnede personale ifølge kenderen af sønderjyske forhold, Johan Hvidtfeldt (*se Sønderjyske Årbøger* 1958, s. 178-79).

D. Stillingerne i bunden

Den mest anonyme skare af toldembedsmænd omfattes af kategorierne D og P, og oprindeligt var det næppe muligt at sondre imellem dem. Alligevel blev karlene med det grove arbejde og den ringe løn ret hurtigt accepteret som et nødvendigt onde i regnskabet for toldvæsenets drift, mens derimod de

stillesiddende personer bag skrivepultene på regnskabskontorerne vedblev med at være et privat anliggende for toldkassererne til langt op mod nutiden. Derfor de to bogstavbetegnelser for hierarkiets bundpersonale.

Det vil for tiden frem til konduitelisternes opdukken næppe være muligt i GtK's sager at finde en »røjert« eller »pakhuskarl« omtalt uden i forbifarten i en eller anden indberetning, som kan være svær nok at støve op. Men inspektørerne var jævnt hen flinke til at huske en rorskarl eller en ekstrabetjent ved toldstedet, når konduitelisten blev udarbejdet, skønt ordren om listernes affattelse ikke nævnte dem specifikt – først 29. november 1879 blev de bemærket i forbindelse med et forlangende om, at listerne meddelte, hvorvidt »konstituerede assistenter, medhjælpere, rorsbetjente og øvrige funktionærer ved opsynet« havde dansk indfødsret. Kun på landets største toldsted kneb det med opmærksomheden, og endnu 1840 vidste toldmanden Sponeck intet videre, end at der foruden »omtrent 110 toldbetjente« var »nogle rorsbetjente« i København. Nogen hjælp ydes her af de under C omtalte fire bind i Grp. 2,31, men i det sidste mangler D'erne. Af det næstsidste (2,31,5) fremgår, at der var 2 vægtere, en fyrbøder og vistnok 9 »arbejds- og rorskarle« i 1838.

Selv for en garvet toldhistoriker er det derfor overraskende i konduitelisterne for 1845 at støde på en fortegnelse på ikke mindre end 47 D'ere ved Københavns toldvæsen – her kan virkelig tales om et glemt folkefærd. Og her finder vi en i en helt anden sammenhæng eftersøgt »konstitueret toldbetjent« Thaae, som flere gange henvendte sig til Christian 8. og bad om fast ansættelse, men som ikke kunne identificeres blandt årets 119 underbetjente (i Hof- og statskalenderen). Fælden lå i, at ikke så snart havde undertoldbetjentene i 1845 skiftet navn til toldassisterter, før rorskarlene for en kort stund tillagde sig titlen toldbetjent. Hvad betegnelsen kon-

stitueret angår, hænger den i dette tilfælde entydigt sammen med, at betjentene var antaget som løst medhjælp af toldinspektørerne, der lønnede dem med 1 rd for hver dag, de blev »anvendt«. Carl Ferdinand Thaae, som blev konstitueret »i slutningen af 1844« og i begyndelsen af 1846 »frasagde« sig konstitutionen, tjente i 1845 »omtrent 9 måneder«. De sidste 3 har han været arbejdsløs. I øvrigt var han i 1845 41 år gammel, gift, barnløs og fhv »handelsfaktor på Island«. Også om toldbetjentene udtalte de tre sæt kontrollører sig, ligesom det bemærkes, at ud fra denne første liste var man begyndt at konstituere i 1837, formodentlig fordi kongen ved en resolution 3. januar 1826 havde søgt rorskarlenes antal stærkt reduceret, dog ved »naturlig afgang«.

Ved den store personalereduktion 1851 svandt antallet af toldbetjente i København igen ind, men sært nok er ingen af de 16, som atter fik titler af rorsbetjente, toldbodvægttere og fyrbøder, at finde blandt de 26 toldbetjente, der resterer i konduitelisten 1848. (Hvorfor der i øvrigt var så ekstremt mange i 1846, savnes der en forklaring på). Fra gennemgangen af C.S. vil det huskes, at også i provinsen overlevede et antal D'ere – nu »officianter af 5. lønningsklasse« – og gruppen voksede de følgende år. Antagelig er konduitelisterne fyldestgørende som kilde til størsteparten af dem frem til det tidspunkt, hvor de opnåede fuld anerkendelse, nemlig af personalehåndbogens redaktion i 1896, men såfremt man vil eftersøge deres udnævnelse, mindes der om, at denne foretoges af overtoldinspektørerne efter indstilling fra toldkammeret. Undersøgelsen må derfor foretages på landsarkiverne i København og Viborg.

Stikprøvegennemgangen af konduitelisterne 1870-72 viser imidlertid, at de nu får en lige så fyldig omtale som assistenterne. Ud over, at ansættelsesdagen altså oplyses her, vil det bl.a. også kunne ses, hvor meget »arbejdspengene« betød for de lavtlønnede

pakhuskarle. I 1871 tjente assistent Hagerup i Odense 600 rd i fast gage ifølge såvel personalehåndbogen som listen, og sidstnævnte supplerer med, at han i procent og diæter fik knap 87 rd udbetalt. Pakhuskarl Mikkelsen samme sted, som vi kun kender gennem konduitelisten, havde blot 100 rd i fast løn, men hans arbejdspenge beløb sig til ikke mindre end 683 rd og 73 skilling, så han tjente omtrent 100 rd mere end assistenten! – I øvrigt findes i denne liste data på landets første toldmedhjælper (se Titelfortegnelsen), Tribler, der blev udnævnt 4. juli 1871. Han tjente blot 175 rd, alt iberegnet, men havde til gengæld heller ingen at forsørge.

For god ordens skyld skal der gøres opmærksom på yderligere et par pakker i de gruppeordnede toldsager, skønt konduitelisterne måske overflødiggør dem. Det drejer sig om Grp. 2,73 Fortegnelse over rorsbetjente og toldmedhjælpere ved toldvæsenet 1881-88 og evt. Grp. 2,74 Rorsbetjentes andragende om lønningsforbedring og pension (1899)-1901. Disse 2 enheder er ikke set.

En restgruppe fra o. 1900, der som tidligere omtalt aldrig nød særlig bevågenhed (i hvert fald indtil 1932), bestod af toldopsynsmænd og visitatricer m.fl. Om dem henvises til omtalen i afsnit V.

P. De privat ansatte

Når der ses bort fra personalet i de perioder, hvor alle på grund af forpagtning var privat ansatte, bestod kategori P som nævnt ovenfor især af skrivere og andre kontorbetjente. Også for dem gælder det, at de kan være nævnt i told- og konsumtionskontorenes journalsager fra 1700-tallet og videre frem, og specielt bemærkes det, at når en sådan kontorbetjent påtog sig et kasseansvar som »fuldmægtig«, kan der være fremsendt en troskabsed eller lignende (f.eks. ses én fra Odense i den under C omtalte pakke GtK

224.034, jn 90, ligesom der findes nogle – 20-30? – stykker fra 1761-87 i GtK, Sekretariatet, C 4, Eder af told- og konsumtionsbetjente 1761-1819; pakkens øvrige indhold er af mindre værdi, bortset fra den egenhændige signatur fra folk, det er lettere at hitte andre steder). Reelt hvilede ansvaret dog på kassereren, hvilket mange i 1820'erne fik at føle nok så håndfast, men gennem de undersøgelser, der i sådanne sager blev optrævlet, kan også fuldmægtige optræde på mere eller mindre flatterende vis. De hermed antydede risici havde man taget højde for ved i 1797 at indskærpe, at kassereren, »når han behøver folk til hjælp i kontorforretninger«, ikke burde »antage andre end duelige, pålidelige og sædelige personer«. Men hvem disse var, er altså ganske svært at bestemme.

For en gangs skyld ændrer konduitelisternes opdukken ikke på denne beklagelige tilstand, for næppe en eneste toldstedschef fandt på at omtale sine skriverkarle i listen, og da ordren også lød på »alle opsynsbetjente«, gjorde ingen inspektør sig skyldig i embedsforsømmelse. Først i 1846 – året efter, at D'erne blev introduceret – vedlagde de københavnske toldinspektører en »fortegnelse over de private betjente, som er antaget ved de under Københavns toldkammer [værende] embedskontorer«, og den omfattede 52 personer: 13 fuldmægtige, 7 assistenter, 4 volontører, 6 passkrivere, 8 protokolliister og 14 uspecificerede kontorfolk. Initiativet blev optaget særdeles nådigt, for allerede 13. april 1847 pålagde GtK de nyudnævnte overtoldinspektører at indsende konduiteforklaringer, »hvorunder også hensyn efter omskædhedene tages til de private kontorbetjente«. – Dog havde de private regnskabsbetjente i København siden 1797 nydt den bevågenhed, at kongen lovede dem befordring, »når de udmærker sig ved flid, troskab og gode egenskaber«. Dette blev i 1842 udvidet til at gælde hele landet, og nogen betydning havde det vel også, at visse kontorbe-

tjente fik lov at bære en af de uniformstyper, der blev designet i 1845.

Mærkeligt nok (?) fik ordren fra 1847 ingen positiv virkning, snarest den modsatte. Ikke blot sad provinsens inspektører den overhørig 1847-48, men selv københavnernes holdt øjeblikkeligt op med at vedlægge liste over kontorister disse to år. Hvornår personalet kom med, kan desværre ikke oplyses (på grund af de omtalte magasinforhold), men i 1870-72 optræder kontoristerne i alle konduitelister. Med den pudsige (og kedelige, jvf. nedenfor) undtagelse, at de savnes i Københavns for 1871-72 og kun medtages 1870.²¹

Der findes imidlertid en trykt erstatning for konduitelisterne fra 1866/1886, som i lighed med de tidligere omtalte Cirkulære Samlinger søges gjort lettere tilgængelig end nu, hvor næppe andre end Toldbiblioteket har den. Det drejer sig om en art forløber for personalehåndbogen, om end ligheden med denne ikke er iøjnefaldende de første 15 år. Hvad en initiativrig toldfuldmægtig i Ålborg, V.V. Hassing – endnu velkendt i tolderverdenen – i 1866 udsendte, var nemlig kun et stort enkeltark med navnene på 72 privat ansatte kontorfolk. Men det, der efterhånden skulle blive en årlig *Anciennitetsliste over Contoir-personalet ved Provindstoldsteder i Kongeriget Danmark*, indeholdt dog ganske meget: den enkelte kontorbetjents fødeår, begyndelsesår i toldvæsenets tjeneste, dato for første lønudbetaling med oplysning om hans stillingsbetegnelse ved denne lejlighed, samt eventuelle anmærkninger. Næste udgave forelå 1869, i 1870 blev den udgivet af en Voigt i Svendborg, og fra 1871 varetoges udsendelsen af Axel Frandzen i Odense. Som titlen viser, var København for en gangs skyld den forsømte part, og det ærgrede også Frandzen, der i 1872 beklagede ikke at have kunnet få de nødvendige oplysninger for at få udgaven gjort landsdækkende. Det lykkedes først i 1886, og da konduitelisterne som nævnt er ukomplette for hovedstadens ved-

kommende, er mangelen dobbelt beklagelig – men altså også forklarlig. De københavnske inspektører var helt enkelt samarbejdsvillige.

Frandzen forlod i 1881 skemaformen med navnene i aldersfølge og lod nu listen ligne personalehåndbogens biografiske del til forveksling. Samtidig blev oplysningerne om den enkelte udvidet gradvist, f.eks. med en afdeling 2, der omhandlede fhv kontorbetjentes glimrende karriere som ansatte i selve etaten, og da han og efterfølgerne standsede udgivelsen 1902, var omfanget ganske stort og oplysningerne detaljerede. Et tilfældigt valgt eksempel fra 1886-årgangen viser dog et ret højt niveau allerede da: »Møller, Peter Raaberg, født 26 Novbr. 68. Beg. 1 Jan. 83 i Skagen, 1 Juni 85 Toldkontorist i Frederikshavn«. Hans karriereførløb kan derpå følges år for år, men springer vi rask frem til personalehåndbogen 1899 – første gang, han optræder her – ses det, at alt hvad toldvæsenets egen publikation følte trang til at meddele, var: »Møller, Peter Raaberg, født 26/11 68. – Fuldmægtig i Postgodstoldforvaltningskontoret i Kjøbenhavn. – 29/3 93 Toldmedhjælper i Kjøbenhavn. – 12/5 96 konst. Toldassistent i Kjøbenhavn. – 15/3 Toldassistent i Kjøbenhavn«.

Efter anciennitetslistens ophør udkom i to år, 1903-04, en nogenlunde tilsvarende *Fortegnelse over det privatansatte Personale paa Toldkontorerne i Danmark*. For udgivelsen stod Foreningen af Toldkontorpersonalet i Danmark, og den forsynede bl.a. værket med den specialitet, at læserne kunne skelne mellem dem, der var organiseret, og så de andre. Om foreningen derfor blev udsat for pres for at stoppe udgivelsen, eller om det skyldtes, at personalehåndbogen fra 1905 medtog de nu statsansatte kontorfolk, kan ikke ses, men man er derefter henvist til de temmelig summariske oplysninger på dette sted indtil 1932 (jvf omtale af personalehåndbogen).

Om selve denne markante begivenhed, overgangen fra privat til statslig ansættelse, henvises til *Dansk Toldhistorie* IV, s. 14 og den heri, s. 373, note 5 anførte litteratur, samt til artiklen Kontorbetjent i Titelfortegnelsen.

V • Fra start til slut

Om embedsmændene i årene fra de blev ansat til de forlod tjenesten, hvorom det foregående har handlet, kunne tilføjes mere, såvel om regler for ansættelse og forfremmelse som, mere specifikt, oplysninger om kildemulighederne, når det gælder den enkeltes arbejde i tjenesten. For ikke sprænge alle rammer må dette stof udgå; det, der er nødvendigt som forklaring på visse specielt konstruerede titler, omtales i Titelfortegnelsen, og derudover henvises til *Dansk Toldhistorie*.²² Tilbage står derfor kun en præsentation af to typer arkivsager i Rigsarkivet, som uden hensyn til rang og titler opsamler data om toldpersonale eller, for den første types vedkommende, dem, for hvem en karriere i toldvæsenet stod som et ønskemål.

Ansøgninger

I Rigsarkivet findes tre store samlinger af alfabetisk ordnede embedsansøgninger til stillinger i (bl.a.) toldvæsenet fra før 1848. Til dem alle er der udarbejdet seddelkartoteker i skuffer, der står fremme i registraturværelset, men de indeholder kun navne og årstal for ansøgningerne og intet om, hvad ønsket gjaldt. Ligesom det naturligvis ikke er sikkert, at kartotekets »Niels Nielsen« er den samme mand, man er på jagt efter. Det kan imidlertid hurtigt afgøres, når man med udgangspunkt i registeret har rekvireret den originale ansøgning.

Første sæt skuffer består af to med *Embedsansøgninger til Rtk 1660-1848*, og

selve ansøgningen skal rekvireres under bestillingsnummeret Rtk 13.[12-45] og angivelse af navnet. Næste skuffe indeholder *Register til Embedsansøgninger til Rtk's tyske sekretariat 1660-1848*, og denne afdelings ansøgningspakker har numrene A 18-44 (jvf. Folieregistratur 191, s. 9). For begge kartotekers vedkommende gælder, at ansøgninger om toldtjenester efter 1760 i stedet skal søges gennem to skuffer *Embedsansøgninger til Gik [1760-1848]*. Pakkerne er uden numre, så bestillingssedlen skal udfyldes: Gik, Sekretariatet, Embedsansøgninger, (navn og evt. årstal). Specielt hvad denne sidste gruppe angår, ses i øvrigt et forsvindende lille antal ansøgninger fra 1700-tallet, mens omvendt tiden ca. 1820-48 omfatter de fleste. For en umiddelbar betragtning er det måske ikke sært, idet mange håbefulde mennesker i den seneste periode skrev ansøgning på ansøgning, og dette hænger igen sammen med, at mens man i 1700-tallet måtte nøjes med at foreslå sig selv »ved forefaldende vakance«, kunne man senere holde sig ajour med hvert eneste stillingsopslag. Aviser og ikke mindst *Collegial Tidende* er i disse år blevet flittigt studeret.²³

Denne forklaring på, hvorfor fordelingen af ansøgninger er så uensartet, er imidlertid ikke den eneste eller væsentligste, men eftersom bl.a. Guiden gør meget lidt ud af at forklare samlingens opståen og indhold, og blot henviser til skufferegisteret som et universelt hjælpemiddel, er det nødvendigt at gå lidt tilbage i tiden og beskrive ansøgningernes »skæbne« efter brugen af dem ved embedsbesættelserne.

Allerede før 1760, altså i rentekammertiden, blev der til brug for kongen udarbejdet en »ekstrakt« af ansøgningerne til det ledige embede. Ekstrakten fik form af en liste over ansøgerne med det væsentligste af indholdet af deres skrivelser, og den er normalt medindbundet i resolutionsprotokollen. Når alt overflødigt fyldstof blev skrællet af en typisk

ansøgning, var der forbavsende lidt konkret tilbage, og da monarken sandelig ikke skulle begrænses i sine muligheder, hvorfor samtlige ansøgere blev præsenteret, er der egentlig ingen grund til at sørge dybt, hvis ansøgningen siden hen blev kasseret. Det blev sandsynligvis nogle, andre blev gemt i de pakker, hvortil skuffen henviser (men de kan umuligt være komplette, ellers ville der være langt flere pakker end de 34 nævnte, jvf. nedenfor), og atter andre blev lagt ind i renteskrivkontorenes pakker med kopier af kgl. resolutioner (f.eks. ligger der 2 gange 12 ansøgninger til underbetjentposter i København i den under C omtalte pakke, Rtk 2241.22, res. 193 og 266). Endelig har der sikkert været dem, der kun nåede til samme kontorets journalsager, således forholdt det i hvert fald senere.

Dette system fortsatte i GtK's første år. Naturligvis er det noget nær uoverkommeligt at finde en person, om hvem man ved han søgte toldertjeneste, ved at gennemgå samtlige resolutioners ekstrakter, og det erkendte GtK allerede 1776. Men lad os blive ved resolutionsprotokollerne et øjeblik endnu, dels for at fremhæve, at det altså *er* muligt at finde personer ad denne besværlige vej, og dels for at pege på én bestemt pakke. Da nemlig hele provinsens toldvæsen i 1761 igen skulle lægges ind under statsligt styre, var omfanget af ansøgere og ekstrakter så stort, at alt blev skilt ud i: GtK, Sekretariatet, D 2, Dokumenter ang. de ved toldforpagtningens ophævelse i Danmark ledig blevne betjener og deres besættelse 1760-61. Heri gøres ikke blot rede for personaleforholdene før og under forpagtningen, men i det omfattende materiale af indstillinger om personer, der nu kandiderede til stillingerne, kan man finde næsten alle, der i 1760ernes Danmark aspirerede til tjester af denne art. Blot mangler, vel at mærke, de originale ansøgninger.

I 1776 (og dermed to år før en begivenhed af samme art, besættelsen af de nye statsem-

beder ved konsumtionen) tog man konsekvensen af det manglende overblik og indrettede en såkaldt Ekstraktprotokol med alfabetisk navneregister i hvert af de 15 bind (de sidste 3 kaldes dog Suplikantprotokoller). Ellers er indholdet uendelige rækker af navne, af og til kun forsynet med et nummer og en dato, andre gange med et kort resumé af ansøgningen. Men vigtigst, ud fra nummeret og årstallet er der ganske gode chancer for at finde ansøgningen i »Sager til ekstraktprotokollen« (og det hedder pakkerne hele tiden!). Indtil 1837 er der nemlig bevaret hele 209 pakker, og så er samlingen endda ikke komplet. En stikprøve viser, at af 18 ansøgninger til visitørposten i Stige ved Odense 1789 er kun én i behold, mens omvendt kun 2 mangler af 144 ansøgninger til de to ledige tjenerposter i Helsingør 1790 (se hhv note 14 og *Zise* 1994:1). I tilslutning hertil bemærkes den forskel, at visitøren tilhørte kategori B og Helsingørfolkene A, men om der generelt er kasseret fra de mindre betydningsfulde embeder, vides ikke. Dernæst ses, at indholdet hverken hidrører *alene* fra dem, der fik stillingerne, eller giver svar på dette spørgsmål. Og endelig bemærkes, at 125 af de 144 nævnte ansøgninger fra 1790 fylder en hel pakke, og også derfor må der være røget en del ud. For nu er antallet af pakker, 209, pludselig ikke længere imponerende stort. - Protokoller og sager bestilles: GtK, Sekretariatet, C 3, (titel, år); jvf. VA II, s. 257.

I slutningen af 1837 ophørte man ganske brat med at udarbejde ekstraktprotokoller, hvorfor vides ikke. Man var endda midt i arbejdet med at ekstrahere ansøgere til en overbetjentpost i Helsingør og var nået til bogstavet L i listen, der nu var alfabetisk ordnet, men så var det slut. Ekstrakterne, som hele tiden tillige fandtes ved resolutionerne, er det dog stadig muligt at opspøge dér, og ansøgningerne pakkede man sammen i alfabetisk orden. De blev én part af de embeds-ansøgninger, hvortil skufferne henviser. En

anden kom fra »ca. 20« pakker »diverse uordnede embedsansøgninger« og en tredje fra 8 pakker »ansøgninger om underbetjentposter 1820-42«. Da skufferegisteret og sammenpakningen er senere end VA II, kan denne del af historien let rekonstrueres ud fra denne, og dermed forklares den skæve fordeling af såvel årstallene som klientellets sociale status – ansøgere til poster, hvortil der ikke krævedes kgl. resolutioner kom nemlig ikke i ekstraktform, og kun fra 1837 kan man vente at finde ansøgere til A- og B-embeder gennem skufferegisteret.

Ud over en del specielle ansøgningssager fra 1770'erne, der havde været omvejen ad Hoffet og arveprins Frederik (se VA II, s. 256f), ligger der ifølge Guide I,1, s. 411 (ikke omtalt i VA II) en gruppe alfabetisk ordnede ansøgninger fra kontorphonale i GtK's arkiv.

Efter 1848 ophørte man naturligvis ikke med at søge stillinger, men der er næppe bevaret mere end en mindre del af det indkomne, idet der kun findes 63 pakker fra »1849ff«. De skal endvidere bestilles på lykke og fromme, da der intet register findes, og de skal hentes ind fra Glostrup som: Grp. 2,6 Ansøgninger (navn). Er navnet Niels Nielsen, vil man sandsynligvis få udleveret en eller flere pakker med alle Nielsen'erne til forhåbningsfuldt gennemsyn.

Om så ansøgningerne på denne tid bliver stort mere indholdsrige end i 1700-tallet, er vel et spørgsmål. Man skulle have troet, at manden, der i sin 13. ansøgning til GtK fortalte, at han havde været fuldmægtig på kontoret siden 1824 og to gange afløser for kassereren, kunne have fundet på at variere temaet en smule. Anderledes konstruktiv var strandtoldbetjent Aaris i Hornbæk, som søgte den omtalte overbetjentpost i Helsingør 1837. Han vedlagde en fortegnelse »over de anholdelser, som ved mig er bevirkede siden min ansættelse i toldfaget«. Det drejede sig om i alt 76 på godt 11 år. At den må have

interesse, også for andre end nulevende Aaris'er, behøver vel ikke at understreges.

Personaleakter

Mens embedsmændene i centraladministrationen altså holdt ganske godt rede på alle de håbefulde ansøgere, lå det tungere med de papirer, som en årelang ansættelse i toldvæsenet må have efterladt, når det hele var slut. Noget findes som nævnt i diverse samlepakker og andet i journalsagerne, men egentlige dossiers for hver enkelt ansat var en opfindelse, der først blev gjort med folkestyrets indførelse og indrettelsen af et generaldirektorat. Fra da af samlede man til gengæld den afdøde eller afskedigede funktionærs papirer under hans navn, og lagde dem i sagspakker, der for tiden 1848-1934 udgør et antal af 356, og sammenlagt er der godt 3000 akter. De ligger nu blandt de gruppeordnede toldsager som Grp. 2,63 Personaleakter, og hertil er udarbejdet et alfabetisk register – et bind, der står fremme i registraturværelset – som i sig selv er en kilde, da både fødselsår/dato og døds- eller afskedstidspunkt er nævnt. Derudover udmærker den sig ved at medtage selv de ilde behandlede toldopsynsmænd langs kysterne, så her er endelig en mulighed for at finde noget om fiskeren eller fyrpasseren, der for et beskedent vederlag gjorde tjeneste for toldvæsenet. Afleveringerne af personaleakter er fortsat til nutiden (jvf. Guide II,1, s. 393ff), men såvel for disse som for de yngste i Grp. 2,63 gælder den omdiskuterede 80-års grænse for tilgængeligheden. Embedspapirerne vedrørende en i 1915 afdød oldefar, kan oldebarnet skam ikke sådan uden videre få lov til at se. I hvert fald ikke uden forudgående ansøgning.

Denne Vejledning har udelukkende haft til hensigt at orientere om trykte kilder og de vigtigste sager i Rigsarkivet – det sidste, fordi det er her, man især finder oplysninger om

ansættelse og afsked.²⁴ Selv for dette arkiv kan henvisningerne ikke blive fuldstændige, hvilket også er bemærket undervejs, men nderover skal det understreges, at der i landsarkivernes toldarkiver kan findes meget mere, som her må lades uomtalt. Det gælder ikke mindst Overtoldinspektoraternes arkiver i hhv København og Viborg, hvor man f.eks. kan finde kopier af konduitelisterne i anden halvdel af 1800-tallet, ligesom det som tidligere nævnt er her, man eventuelt kan gå på jagt efter ansættelser/konstitueringer af underbetjente og »officianter af 5. lønningsklasse«. Desuden kan både disse arkiver og flere af de enkelte byers toldarkiver byde på personaleakter med lokalt opsamlede papirer. Som sagt skal disse arkiver ikke omtales her, men blot anbefales. Til de fleste foreligger gode arkivregistraturer - trykt eller utrykt - jvf. Ole

Degns kommende vejledning, og desuden er de lokale toldarkiver hovedemnet for Henrik Fodes artikel *Brug toldarkiverne. Her især fra det 19. århundrede - en kildegruppe til næsten alt*, i *Fortid og nutid* 1990, s. 171-204.

Til slut: Husk, at ikke alle i toldvæsenet kan findes lige let, og om enkelte, langt tilbage i tiden, vil der formentlig intet foreligge til belysning af deres år i toldvæsenets tjeneste. I den henseende adskiller toldarkiverne sig ikke fra andre kilder - enhver slægtsforsker ved, at visse forfædre er det umuligt at komme på sporet af. Men at der er store muligheder for at finde i det mindste *noget*, turde være fremgået, og er man først blevet fortrolig med de hjælpemidler og arkivalier, der er omtalt i det foregående, finder man nok selv nye veje at gå. Så, god jagt!

Noter:

1. På museet tænker vi herved nærmest på et værk svarende til Falk-Jensen og Hjorth-Nielsens *Candidati og Examinati Juris*, og en del af grundmaterialet eksisterer for så vidt også, idet toldforvalter Johannes Thaulows (1874-1929) efterladte samling indgik til museet i 1933. Kartotekerne med biografiske data er, skønt store, imidlertid mangelfulde og yderst vanskeligt tilgængelige, og museet har ikke hidtil haft ressourcer til at bearbejde og komplettere dem, og det vil derfor stadig være et tilfælde, om en konkret forespørgsel kan besvares herudfra. Richter's »Toldetat«, som omtales i artiklen, kan meget langt fra leve op til de mål, Thaulow og vi sætter os for et virkeligt biografisk værk om toldpersonalet.

Mens der for hertugdømmerne (heller) intet findes, udkom i Oslo i årene 1977-82 en af Norsk Slektshistorisk Forening foranstaltet udgivelse af Osv. I. Meyers *Tollere gjennom 300 år: 1563-1886*. Den er værd at konsultere, om end jeg ikke er fuldt klar over, hvor pålidelig den er. I hvert fald foruroliger det, at man i indledningen fastholder inspektør- og kassererembedernes oprettelse som et resultat af toldforordningen 1797, skønt der fra senest 1793 har været mange folk med disse titler på de norske toldsteder. Under alle omstændigheder er nyttig, fordi der indtil 1814 til stadighed forekom forflytninger mellem Danmark og Norge. Bogen står fremme på Det kgl. Biblioteks læsesal (reol K 283).

2. *Dansk Toldhistorie I-V*, 1987-90; findes på alle større biblioteker. Forfatteren kan heller ikke undlade at henvise til Otto Madsen og Anders Monrad Møller: *Odense toldkammers historie 1632-1988*, 1989, som nok handler om Odense, men tillige bringer nyttige vink om toldvæsenets personaleforhold af almen interesse. Andre lokalt bundne toldhistorier, om end af mindre omfang, kan være nyttige at konsultere, især når eftersøgte indtager en højere stilling et sådant sted. Foruden litteraturen i den i artiklen omtalte Toldbibliografi kan nævnes: Bodil Tornehave: *Fra Sise til Moms. Træk af det bornholmske toldvæsens historie*, Bornholm 1981, *Toldhistoriske træk fra Lolland-Falster*, Nykøbing F 1981, og Bent Jensen: *Toldere ved hav og fjord. En beskrivelse af Thisted Distriktstoldkammer og de tidligere toldkamre i Thisted og Nykøbing*, Thisted 1982. For krydstoldvæsenets vedkommende, se Robert Svalgaard: *Krydstoldvæsenet. Det sejlene toldvæsen 1824-1904*. Udgivet ved Holger Munchaus Petersen, Esbjerg 1983, og vedr. vagtskibet ved Agger kanal, toldbibliografiens nr 575 (med fortegnelse over tjenstgørende personale). Vedrørende grænsegendarmeriet og grænsetoldpolitikorpset, som er helt udeladt af denne Vejledning, henvises til det nye standardværk, Ingeborg Cock-Clausen og Aage E. Hansen: *Uniformer i Toldvæsen og Grænsegendarmeri*, 1992. Til personalia i *Zise* er givet en del henvisninger i Titelfortegnelsen.

Det bemærkes, i øvrigt også som forklaring på det begrænsede noteapparat, at afsnit I bygger på ovennævnte toldhistorier og resten på en nøje gennemgang af det kilde-materiale, der præsenteres i vejledningen, ligesom også Thaulows samling har været til stor nytte.

3. Dog bemærkes fra et meget tidligt tidspunkt et »lønnsreglement« af 6.3.1652 (i *Corpus constitutionum Daniae*, udg. af V.A. Secher, VI, s. 65). En god oversigt over (per-

sonale og) lønninger i provinsen 1749 gives i den resolution, hvorved forpagtningen indførtes, i Rtk 2211.113, nr 16, mens de nye lønninger efter forpagtningernes ophør må søges i Gtk resolution 111 for 1760 (disse arkivhenvisninger uddybes senere i vejledningen). Lønningsforholdene på personalereformens tid omtales i de resolutioner, hvortil der henvises i *Zise* 1993:2, og fra en senere tid kan henvises til den i det følgende omtalte *Toldkalender 1847*, hvis satser bygger på normalreglementet 9.3.1841. Ingen af disse specifikationer kan dog bruges til klassificering af den her behandlede art, dertil var lønningerne for individuelle. En overskuelig redegørelse for principperne bag de egentlige lønningslove findes i Herman Andersen (red.): *Det danske Toldvæsen*, 1932, s. 214-224.

4. Toldstedsfortegnelser i ældre tid kan findes i toldrullerne, som er omtalt i *Dansk Toldhistorie*, jvf. også A.M. Møller: *Kongerigske toldregnskaber fra det 18. århundrede. Fortid og Nutid* 1976, s. 86-103. Udviklingen i 1800-tallet er mangelfuldt beskrevet, men en god oversigt over toldstederne og deres afgrænsning findes i *Cirkulære Samling* (fork. C.S.) 4/1892. Om beliggenheden af de mange kontrolposter fra omkring århundredeskiftet henvises til 3/1903, 10/1917 og 1/1931 samt registre til C.S. (Afdeling 1, Toldstederne). 5. Jvf. Niels Petersen: *Hof- og Statskalenderen. Arkiv* 1968, s. 39-61.

6. Kun synes der at være tale om en misforståelse vedr. Ribe stift, som ifølge dokumenter i Rigsarkivet blev bortforpagtet 1752, men først får forpagternavne i kalenderen 1756. I øvrigt mangler alle personaleoplysninger fra Kolding og Vejle 1751-55, fra List, der ikke kom under forpagtning, 1756-58, og fra Viborg 1751-60. Hvor store mangler og fejl, der i øvrigt er tale om i Hof- og statskalenderen, især i de ældre årgange, unddrager sig enhver bedømmelse.

7. På Rigsarkivet står dog kun nogle udvalgte

årgange fra tiden efter 1809 fremme på læsesalen, mens resten skal rekvireres fra nærmagasinet på de almindelige bestillingssedler.

8. Omfanget af den samling, der vil blive kopieret, er i skrivende stund ikke bestemt, ligesom det ikke vides, om arkiverne vil gøre den tilgængelig for publikum. De væsentligste kilder er toldkalenderen 1847, C.S. og anciennitetslisterne for kontorpersonalet.

9. I *Dansk Toldhistorie III* er titelbladet givet s. 41 og en side som eksempel på s. 94. Den sstd. omtalte norske »Toldetat« fra 1820'erne har jeg ikke set, men den vil nok kun undtagelsesvis have interesse for danskere, som i stedet kan benytte den i note 1 omtalte bog.

10. Vedr. pensionister kan det i øvrigt oplyses som supplement til omtalen i det følgende af konduitelister, at disse ifølge ordren i 1816 skulle omfatte »de sig der opholdende pensionerede og afskedigede told- eller konsumtionsbetjente« og normalt også gør det. Bestemmelsen faldt væk i 1853 (C.S. 4/1853:a). Desuden findes i Grp. (også omtalt i det følgende) 2 enheder om pensionister, se registratures 2,60-61.

11. En samlet liste over de C.S.-numre, der indeholder personalia, turde være overflødig, blot mindes om, at efter ca. 1914 kom de i større blokke et par gange om året. Efter deres ophør findes forskellige personalia i etatsforeningernes tidsskrifter (jvf. *Dansk Toldhistorisk Bibliografi*, s. 1-2), men det er ikke mit indtryk, at disse kan erstatte C.S., som også rummer oplysninger af en art, der ikke findes i personalehåndbøgerne.

12. Den øjeblikkelige placering af hjælpe-midlerne i Rigsarkivets registraturværelser udelades, da de om kort tid holder flyttedag.

13. Se Kurt Hector: *Findbuch des Bestandes ... 1-3*, Schleswig 1977-83 (Det kgl. Bibliotek, læsesalen, reel J 377).

14. Jeg har i et enkelt tilfælde ledt forgæves efter en genudnævnelse af en strandrider (*Odense toldkammers historie*, note 19 til

kap. 2), mens der for nogle af dennes kollegers vedkommende nok kan findes navne på afløserne i registeret. For den i samme bog omtalte, specielt udpegede visitør i Stige 1767 - absolut en B-person - blev en efterfølger udnævnt på sædvanlig vis (resolution og bestalling) 1789, så måske er problemet ikke stort.

15. Jeg har dog her diskret udeladt en diskutabel periode i 1680'erne, hvorfra der i Rtk. 2215.321 findes en fortegnelse over konsumtionsforvalter Detlev Fasches personale i 1689, bl.a. 28 (under)visitører og også en bogholder, der fik bestalling 8.2.1690. Dette kunne tyde på konsumtionsoppebørsel i statsligt regi, men Carl Christiansen (*Bidrag til Dansk Statshusholdnings Historie II*, s. 660) kalder Fasche forpagter. Eftersom bogholderens nævnte bestalling hidrører fra forpagter Kruses tid, er Christiansens opfattelse nok korrekt, men med den tilføjelse, at selv private forpagteres københavnske personale kunne få kongelig bekræftelse i stillingen. Det gjaldt også flere overvisitører, portkontrollører etc. 1682-83. Også i 1720'erne omtales en »forpagter« af oppebørslen (ved kornformalinen), men Andreas Windeløw kaldes også »inspektør ved maleværkskonsumtionen« og havde vel højst en økonomisk egeninteresse i de kgl. betjentes konsumtionsopkrævning. Det skal i øvrigt understreges at med »konsumtion« menes overalt den almindelige købstadskonsumtion og ikke den særlige »konsumtion af de 4 species«, som tolderne opkrævede efter 1692.

16. Denne og følgende resolutioner er ikke eftersøgt i Rtk og Gtk, da Thaulows samling indeholder pålidelige udskrifter, dog med summariske kildehenvisninger.

17. Se Zise 1987:1, s. 12-17, jvf. instruktionerne 1797 (note 22) og C.S. 18.5.1816, 12.1.1841:2, 6.12.1842:B 9 og C 5, 1/1844:1, 2/1845:i, 3/1847:10e, 4/1853:a, 2/1879:g, 3/1903:z, 9/1908:11, 10/1918:13 og 9/1919:16. Efter afskaffelsen af konduitefor-

klaringerne opretholdtes dog en ordre om at indsende oplysning om de ansattes »uvisse« indtægter m.v., jvf. C.S. 3/1920:37 og 5/1920:25. Der er ikke bemærket undtagelsesbestemmelse for København – tværtimod gjaldt ordren i 1797 også her – men den omtalte ændring 1836 fremgår af GtK, Københavns toldkontors kopibog 1836, nr 2133.

18. I den i det følgende omtalte »Diverse-pakke« 1793-1845 i GtK findes en del herom (bl.a. udvidelsen 1816), men mere i Grp. 2.53, som ikke er set på grund af fjernmagasineringen. Det bemærkes, at de to pakker »militærsager«, der er registreret i VA II, s. 259, nu er overført hertil.

19. F.eks. hedder det i Slesvigs C.S. 4/1853:f (29.12.1853), at der nu skal indsendes »forklaring over de i tolddistriktet ansatte embedsmænds og betjentes tjenesteforhold, indkomster etc.« i stedet for de »tidligere forskrevne tjenesteindkomst- og konduitelister«.

20. En mulighed for at finde tidspunktet for konstitution (indtil 1837) giver endvidere de tidligere omtalte toldregnskaber (Guide I,2, s. 723). Regnskaberne er delt i to rækker, først nogle få pakker med (bl.a.) konsumtionsregnskaber og derefter en del flere med de såkaldte antegnelser. Mens det er de sidste, der er hovedkilden for told og skibsfart (jvf. note 4, A.M. Møllers artikel), skal personalia især søges i den første række. Alt i alt er det dog

kilder, som er svært tilgængelige for den uøvede.

21. Med henvisning til artiklen Kontorbetjent i Titelfortegnelsen, hvor der redegøres for kontoristgruppen i nyere tid, bemærkes, at de efter lov af 26. marts 1870 forlangte indberetninger om kontorhold findes for årene 1874-1919 som Grp. 4.58, men de er på grund af magasinforholdene ikke set. Omfanget – 8 pakker – kunne tyde på, at de også indeholder personalia. Ifølge en ordre fra 1890 (C.S. 2/1890) skulle der i hvert fald fra da af bilægges kvittering fra hver kontorarbejder for deres indkomster.

22. Blandt egentlige kilder kan desuden henvises til toldrullerne, som alle omtales i *Dansk Toldhistorie*, de to store instruktioner af hhv 26.8.1797 for København og 12. 12.1797 for provinsen (i »*Fogtmans Reskripter*«, men også udgivet i særtryk), samt fra en senere tid, J. Thaulow: *Om Toldvæsenets organisatoriske og personelle Ordning*, 1916, og P. Grønvold: *Toldvæsenets organisatoriske og personelle Ordning*, 1933.

23. Hvad den halvofficielle *Collegial Tidende* 1798-1848 med bl.a. annoncering af ledige embeder angår, er det beklageligt, at den nu er fjernet fra Rigsarkivets læsesal opstillet i nærmagasin, hvorfra den skal rekvireres.

24. For god hjælp ved gennemgangen af arkivalier takkes Rigsarkivets utrættelige Palle Sigaard og Preben Schaldemose.

Inde i bladet:

Børge E. Breitenbauch:

Om Frederikshavn Toldsted 1920-34

Toldbetjentuddannelse, skibsmåling..... 47

Otto Madsen:

»Min oldefar var tolder...«

Vejledning for slægtsforskere, toldhistorikere og andet godtfolk

i jagten på Etatens personale gennem 300 år..... 55

Forklaring

om de ved N. N. Tolds eller Consumtionssted tjenstgjørende Betiente, med Oplysning om de underordnede Betientes Forhold og Conduite i Tienesten, deres Dødelighed og Kundskaber, samt om de sig der opholdende pensionerede og afskedigede Tolds eller Consumtions-Betiente.

Fulde Navn og Tienestestilling.	Beskriften den Kar.	Alder.	Egennavn Constitution.	Medrættelighed og Sædelighed.	Strekform: heh, Paasidelig og Conduite.	Færdighed i at skrive, regne, Brev: Kundskab eller deslige der er nyttig for Tolds eller Consumtionsvæsenet.	Om Betienten i Harethar haft uforandret Post, og da hvor, eller afsærlende Poster.	Har de tillige anden Tienestend Toldvæsenet, og da hvilken, eller nogen Slags Hæningsbet.	Forrige Stilling i Kongelig Tieneste, samt Kar og Datum, naar dertil ansat.	Admindselige Anmærkninger.

Nota. I Slutningen anmærkes:

- om Betientenes Antal er complet eller Pladser ledige, eller og ved Constitution besatte.
- om de sig under Tolds eller Consumtionsstedet opholdende pensionerede Tolds eller Consumtionsbetiente, deres Navne, og med hvilken Pension, med Oplysning om de have Pension efter Kongelig eller Kongelig Resolution, som da citeres.

14 §. Ved Opbeholderne og Bogføringen haver Inspectøren alene at paase den udvortes Orden, at Expeditionerne gaa frem i behørig Orden og med muligst Hurtighed, saa at Ingen utilbørligen opholdest, at alle Expeditionerne betimelig forees til Bogs, og at Extracterne over Opbeholderne stemme overens med Bøgerne. Befindes noget herimod at foregaae, gjør Inspectøren fornøden Erindring, og hvis denne ikke agtes, indberetter han herom til Kamret.

Extracterne vedkommende, anmærket Side 349.